ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

1
ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ

ਸੁਹਜ -ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਸੁਹਲ-ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਪੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਹਜ-ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਮਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤਾਂਘ/ਇੱਛਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਾਂਘ ਦੇ ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਫਾਈਨ-ਆਰਟਸ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਲਿਤ-ਕਲਾਵਾਂ ਪੰਜ ਹਨ :

1. ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ
2. ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ
3. ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ
4. ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ
5. ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ(ਕਾਵਿ-ਕਲਾ)

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੁਰ ਤੇ ਤਾਲ ਹੈ, ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਗਤੀ ਅਤੇ ਚਾਲ ਹੈ, ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰੰਗ ਤੇ ਰੇਖਾ ਹੈ, ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੱਥਰ ਤੇ ਧਾਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀਆਂ ਸੂਖ਼ਮ ਤੋਂ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕੋਮਲ ਤੋਂ ਕੋਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਖ਼ਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕਾਵਿ' ਅਤੇ 'ਸਾਹਿਤ' ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕਾਵਿ' ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ। 'ਸਾਹਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ

ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਡੰਗੋਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਨ/ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ 'ਸਤਿਅਮ ਸ਼ਿਵਮ ਸੁੰਦਰਮ' ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਅਰਥਾਤ ਚੰਗੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ-ਲੱਛਣ ਹਨ :

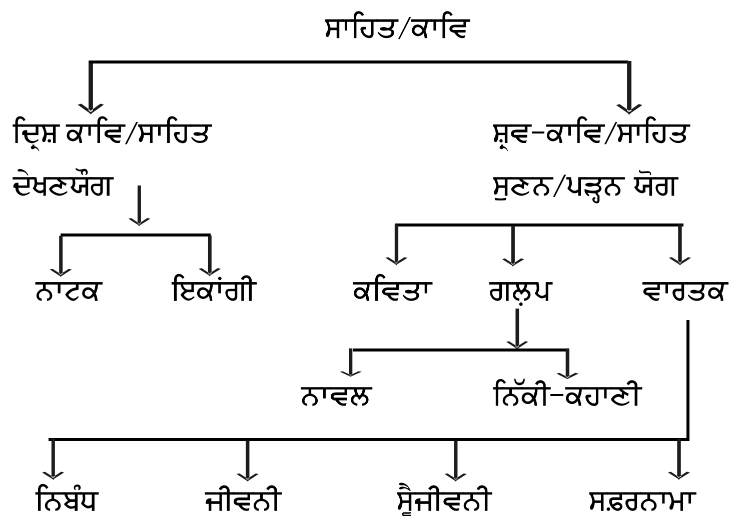
1. ਇਹ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੇ।
2. ਇਹ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਣੇ।
3. ਇਹ ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰੇ।

ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਕੌਮ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕੱਚੀ ਸਮਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਿਆਰ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਘੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਇੱਕੋ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਬੇਡੌਲ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਘੜਦਾ ਹੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ - ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ -ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਵ-ਕਾਵਿ। ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ। ਸ਼੍ਰਵ-ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਰੰਗ-ਮੰਚ ਜਾਂ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਵ-ਕਾਵਿ (ਸੁਣਨ/ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ) ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਲਪ (Fiction) ਅਧੀਨ ਨਿਬੰਧ, ਜੀਵਨੀ,

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ। 'ਕਵਿਤਾ' ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਾਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ (Fiction) ਵਿੱਚ ਕਾਲਪਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਜਾਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਤੱਤ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਟਕ, ਨਿਬੰਧ, ਜੀਵਨੀ, ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ, ਲਲਿਤ- ਨਿਬੰਧ,ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਨਿਬੰਧ, ਜੀਵਨੀ, ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਰਚਨਾ (Structure) ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਸੰਬੰਧ (Organic Relationship) ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਨਾਲ਼ੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ-ਪ੍ਰਨਾਲੀ, ਸਾਹ-ਪ੍ਰਨਾਲ਼ੀ, ਨਾੜੀ-ਤੰਤਰ, ਲਹੂ-ਗੇੜ ਪ੍ਰਨਾਲ਼ੀ, ਵਿਸਰਜਨ-ਪ੍ਰਨਾਲ਼ੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ 'ਵਸਤੂ' ਅਤੇ 'ਰੂਪ' ਨੂੰ ਭਾਂਡਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲ਼ੀ ਧਾਰਨਾ ਹੁਣ ਵੇਲ਼ਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:-

1. ________ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ।
2. ________ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰੰਗ ਅਤੇ ਰੇਖਾ ਹੈ।
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ______ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
4. ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਕੱਚੀ ਸਮਗਰੀ ____ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ________ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਉੱਤਰ ਦਿਓ :-

1. ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?
2. ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
3. ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਕਿਉਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
5. ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਤੱਤ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ?
6. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰੂਪ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ?

2
ਕਵਿਤਾ

'ਕਵਿਤਾ' ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮੀ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਠੀ ਤੇ ਪਲੇਠੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ-ਮਾਨਵ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰੀ ਗਈ ਕਿਲਕਾਰੀ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲ਼ਨ ਵਾਲ਼ੀ ਵੇਦਨਾ ਭਰੀ 'ਚੀਕ' ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਨਾ ਵੀ ਮੰਨੀਏ ਪਰ ਇੱਥੋਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤਿ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਅਤਿ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਰਥਾਤ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖ਼ਿਆਲ, ਜਜ਼ਬਾ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਲੈਅ-ਤਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ-ਤੋਲ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ.ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ 'ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਬੋਲ ਨਿਕਲ਼ਨ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਆਵੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰ -ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਲੋਕ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਚਕ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਕਵੀ ਸੋਹਣੇ-ਸੋਹਣੇ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਕਾਰਲਾਈਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਗਾਉਂਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ। ਮੈਥਿਊ ਆਰਨਾਲਡ 'ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲਾਈਨ ਨੇ "ਸੰਗੀਤ-ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰਾਂ" ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਉਛਾਲ਼ਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਗ਼ਮੀਆਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਲਵਲੇ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਭਾਸ਼ਕ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ :

ਕਵੀ ਇੱਕ ਅਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਕਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ਼ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ-ਖੇੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਲੋਕਾਈ ਭਾਵ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਟੰਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦੁੱਖ/ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਦੁੱਖ/ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ਼ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾ ਵੀ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ਰਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਵੀ। ਕਵੀ ਦੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ-

> ਮਿੱਟੀ ਉੱਤੇ, ਫੁੱਲ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ,
> ਇੱਕ ਮੋਈ ਤਿੱਤਲੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਭਾਰ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤ :

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨਾ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :-

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ-

ਭਾਸ਼ਾ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਕੱਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ

ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੂਰਤੀ ਘੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਹੀ ਕਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਾਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਵਹਿਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੜ੍ਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰਾਹਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਂ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਜੀਬ ਕੋਮਲਤਾ, ਅਰਥ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਨਿਕਲ਼ਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਸਾਤਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ/ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕੋਮਲ, ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ, ਸੰਗੀਤਮਈ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ/ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵੀ ਤੇਜੱਸਵੀ, ਉਜੱਸਵੀ ਅਤੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਹੋਣ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ੋਂ-ਨਾਲ਼ ਕਵੀ-ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵ-ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਸਿਰਜ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਝਾਊ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੈਅ, ਸੁਰਤਾਲ ਤੇ ਸੰਗੀਤਾਮਕਤਾ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰ :

ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਵੀ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਲ਼ੇ-ਦੁਆਲ਼ੇ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਸ਼ਬਦ-ਜੜਤ ਵੱਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ

ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਥਾਂ ਰੂਪ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਮਤ-ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ, ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਅਤੇ ਆਲ਼ੇ-ਦੁਆਲ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਰਿਜ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਕਵੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪੂਰਾ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਮ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਮਿਲ਼ਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਵਿਲਸਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਬੌਧਿਕਤਾ (Poetry is the intellect coloured by feeling) ਆਖਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਭਾਵਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ :

ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਣਕਹੇ ਅਤੇ ਅਣਵੇਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸੌਖੀ ਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ਼ ਸਮਝੀਏ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋ ਜਿਸਨੇ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਚੂੜਾ' ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਝੱਟ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਲੜਕੀ 'ਨਵਵਿਹੁਅਤਾ' ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੇਖੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਲੜਕੀ 'ਨਵਵਿਹੁਅਤਾ' ਹੈ। ਉੱਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ 'ਚੂੜਾ' ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ 'ਚੂੜਾ' ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਕ/ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਣਦਿਸਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਤ-ਫ਼ਰਤ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਪ੍ਰਤੀਕ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਸ) ਪ੍ਰਤੀਕ, ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਸ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਪ੍ਰਤੀਕ, ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸ਼ੈਲੀ (Art of expression) ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਤੀਕ/ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

"ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਂ ਟੁੱਟੀ
ਇੱਕ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਢੋਕਾਂ ਦਾ।
ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਲਕਤ ਵੰਡੀ
ਇੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋਕਾਂ ਦਾ।"

ਇੱਥੇ ਕਵੀ ਜਮਾਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ - ਮਹਿਲਾਂ, ਢੋਕਾਂ ਤੇ ਜੋਕਾਂ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। "ਉੱਚੀਆਂ ਅਟਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਧਨਾਢ ਲੋਕ " ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਵੀ ਸਿਰਫ਼ "ਮਹਿਲਾਂ" ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਲੀਆਂ ਤੇ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲ਼ੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਵੀ ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ "ਢੋਕਾਂ" ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।"ਜੋਕਾਂ" ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਚੂਸਣ ਵਾਲ਼ੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ (ਮਹਿਲਾਂ, ਢੋਕਾਂ, ਜੋਕਾਂ) ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ, ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ - ਪਛਾਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ, ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ, ਗਿੱਦੜ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ

ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ਼ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਝਟਪਟ ਥਰਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਲਪਨਾ :

ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਬਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਉਗਦਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਹੂਣਾ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਕਾਲਰਿਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਘਾੜਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਕਵੀ ਅਣਵੇਖੇ ਤੇ ਅਣਜਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਦੇਖੇ -ਭਾਲ਼ੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਪਣੱਤ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਣਾਏ ਗਏ। ਉਸ ਦੂਰ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਸਾਕੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮਾ ਉਸ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਕਲਪਨਾ, ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ੀ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪਾਠਕ-ਸ੍ਰੋਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵੇਲ਼ੇ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾ.ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਕਵੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੱਚ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੂ-ਬਹੂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਕਵੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਰਸਮਈ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਛੰਦ :

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਛੰਦ, ਕਾਵਿਕ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ ਉਭਰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ, ਬਿਸਰਾਮ, ਲੈਅ ਆਦਿ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਜੋ ਸਹੀ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਛੰਦ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਰਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਉਂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਸਹੀ ਮੇਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਤੋਲ -ਤੁਕਾਂਤ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਛੰਦ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਬਿੱਤ, ਸਵੱਯਾ,ਦੋਹਿਰਾ, ਸੋਰਠਾ, ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ, ਅੜਿੱਲ, ਕੋਰੜਾ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲ਼ੇ-ਜੁਲ਼ੇ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਅਣਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਅੱਜ ਦੇ ਕਵੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਘਾਟਾ ਤੇ ਖੱਪਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਗ਼ਜ਼ਲ- ਕਾਵਿ ਦੀ ਚੜ੍ਹੱਤ ਦਾ ਇਹੋ ਰਾਜ਼ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਧਾਨਿਕ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਛੰਦ ਦੇ ਕਈ ਲਾਭ ਹਨ। ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਂਦੇ ਹਨ। ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਕੇਵੇਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਛੰਦ (ਪਿੰਗਲ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ -

"ਪਿੰਗਲ ਬਾਝ ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਗੀਤਾ ਬਾਝ ਗਿਆਨ।"

ਭਾਵ :

ਭਾਵ, ਮਨੋਭਾਵ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਉਛਾਲ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਵੀ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਤਾਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ

ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਉਮਲ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਵ, ਤਰਸ ਦਾ ਭਾਵ, ਡਰ ਦਾ ਭਾਵ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਭਾਵ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਭਾਵ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤ ਜਜ਼ਬਾ ਜਾਗ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਦਾ, ਜੋੜਦਾ ਤੇ ਵਿਉਂਤਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਫੁਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ 'ਭਾਵ' ਤੱਤ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਰਮ-ਅਵੱਸ਼ਕ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਸਪੈਂਸਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ/ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਕਰਸ਼ਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ।" ਇਉਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕ-ਮੱਤ ਹਨ।

ਬਿੰਬ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ (Imagery) :

ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਉਸਾਰੂ ਤੱਤ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿੰਬ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ- ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਜਿਹੀ ਉੱਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਸਵੀਰ ਬਿੰਬ ਹੈ ਪਰ ਬਿੰਬ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਅਸਲੀ ਬਿੰਬ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ਼ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਚਿੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ :

"ਧੋਬੀ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦਿਆ, ਵੀਰਾ ਹੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰ।
ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਰਿਹਾ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਸੰਸਾਰ। "

ਏਥੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਰਹੇ ਧੋਬੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂੰਹ-ਅੱਡੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ (ਮਗਰਮੱਛ)

ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰੂਪ-ਬਿੰਬ, ਨਾਦ- ਬਿੰਬ, ਛੁਹ- ਬਿੰਬ ਆਦਿ। ਕਿਸੇ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ (Speaking Picture) ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਇੱਕ ਅਣਬੋਲਤ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ 'ਬਿੰਬ' ਉਨੇ ਹੀ ਸੰਜੀਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ। ਇਉਂ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ :

ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ -ਗਹਿਣਾ ਜਾਂ ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ। ਅਲੰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਗਹਿਣੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਵਰਨਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਜੜਦਾ ਅਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੁਹਜ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁਹਜ - ਸੁਹੱਪਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਬੱਚਾ' ਦਾ ਇੱਕ ਬੰਦ ਹੈ :

"ਬੱਚੇ ਜਿਹਾ ਨਾ ਮੇਵਾ ਡਿੱਠਾ, ਜਿੰਨਾ ਕੱਚਾ ਉੱਨਾ ਮਿੱਠਾ"

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਚੇ ਮੇਵੇ ਮਿੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਅਤਿਕਥਨੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ।

ਰਸ :

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ "ਰਸ" ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਭਾਵ-ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਹੀ ਰਸ-ਦਸ਼ਾ ਹੈ।

ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਾਟਕ ਡਰਾਮਾ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ, ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲੋਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ਾ ਜੋ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਰਸ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੰਤਰ- ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਸਤ ਤੇ ਸੁਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ, ਡਰਾਮਾ, ਫ਼ਿਲਮ ਆਦਿ ਦੇ ਵੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਸਾਡਾ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਇਹਨਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਕੁੜੱਤਣਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇੱਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਰਸ-ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹਸਾਉਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ਼ ਹੱਸਦੇ ਹਾਂ, ਕਰੁਣਾਮਈ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ਼ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਰੁਦਨਮਈ ਨਾਲ਼ ਅਸੀਂ ਰੋਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਅਸੀਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਉੱਠਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿੱਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਬੱਸ, ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ "ਰਸ" ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਤਰਜ਼ਮਾ Aesthetic Enjoyment ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੌਂ ਰਸ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਨ : ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਹਾਸ ਰਸ, ਕਰੁਣ ਰਸ, ਰੌਦਰ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ, ਭਿਆਨਕ ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ, ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ।

ਕਰੁਣ ਰਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ :-

ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲ।
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।
ਇੱਕ ਰੋਈ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੂੰ ਲਿਖ-ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ।
ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ।
ਵੇ ਦਰਦਮੰਦਾ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆ ! ਉੱਠ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ।
ਅੱਜ ਬੇਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਛੀਆਂ ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ

ਦੂਰ ਪਰਦੇਸੀਂ ਮੇਰਾ ਜਿੰਦੂ ਵੇ ਸੁਣੀਂਦਾ ਦੂਰ ਪਰਦੇਸੀ ਮੇਰੀ ਜਾਨ।
ਅੱਖਰ ਨਿਮਾਣੇ ਨਿਰਾ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਫੋਲਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗੂੰਗੀ ਵੇ ਜ਼ਬਾਨ।
ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੀਬਾ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਭੇਜਣਾ ਨਾ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਦਾ ਬਿਆਨ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਅਥਰੂ ਨੈਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦੇ ਜੋ ਆਣ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੇਜਣੀ ਜੋ ਕਦੇ ਕਦੇ ਟਹਿਕਦੀ ਸੁੰਞੇਂ ਸੁੰਞੇਂ ਹੋਠੀਂ ਮੁਸਕਾਨ।
ਕੀਹਦੇ ਹੱਥ ਭੇਜਾਂ ਇਹ ਮਲੂਕ ਜਿੰਦਾਂ ਜਾਨੀਆਂ ਪਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਜੋ ਵਿਰਾਨ।
ਅੱਖਰ ਨਿਮਾਣੇ ਨਿਰਾ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਫੋਲਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗੂੰਗੀ ਵੇ ਜ਼ਬਾਨ।

(ਪ੍ਰਗੀਤ : ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ)

ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ :

ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਜਾਂ ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ, ਵਾਰ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾ, ਖੰਡ-ਕਾਵਿ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਸਰੋਦੀ, (ਪ੍ਰਗੀਤ), ਗ਼ਜ਼ਲ-ਕਾਵਿ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ (ਗੱਦ-ਕਾਵਿ) ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਈ ਥੰਮ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਹੀ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਜਿਹੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ, ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ,ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨਜਾਬਤ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਘਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ.

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਉੱਡਦੀ ਝਾਤ ਪਵਾਉਣੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਕੋਰਸ ਦੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਆਵੇਸ਼-ਚਿੱਤ ਦਾ ਵੇਗ, ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ। **ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ**-ਪ੍ਰਗਟਾਓ। **ਸਮਦਰਸ਼ੀ**- ਸਭ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲ਼ਾ। **ਅੰਤਰਜਾਮੀ**-ਜਾਣੀਜਾਣ। **ਦਵੈਤ**-ਦੁਜਾਇਗੀ, ਭੇਦ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ। **ਉਜਾਗਰ**-ਰੌਸ਼ਨ। **ਸਿਰਜਨਾ**-ਰਚਨਾ, ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ। **ਅਲੌਕਿਕ**-ਅਦਭੁਤ, ਅਨੋਖਾ। **ਤੇਜੱਸਵੀ**-ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲ਼ਾ। **ਉੱਜਸਵੀ**-ਬਲ ਵਾਲ਼ਾ। **ਸਮਾਨਾਰਥਕ**-ਇੱਕੋ ਅਰਥ ਵਾਲ਼ਾ। **ਵਿਪਰੀਤਾਰਥਕ**-ਉਲਟ ਅਰਥ ਵਾਲ਼ਾ। ਸੰਚਾਰ- ਵਿਚਰਨਾ, ਫੈਲਾਉਣਾ। **ਬਿੰਬ**- ਛਾਇਆ,ਅਕਸ। **ਛੰਦ**- ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾ, ਅੱਖਰ, ਗਣ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ। **ਅਲੰਕਾਰ**- ਗਹਿਣਾ, ਜ਼ੇਵਰ, ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹ ਰੀਤੀ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਵੇ। **ਰਸ** -ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਾ ਉਹ ਭਾਵ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਪੜਨ, ਸੁਣਨ ਅਰਥਾਤ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਨਾਲ਼ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਉਮਲ ਦੇ- ਉਤਸਾਹਿਤ। **ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ**- ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ। **ਕਰੁਣ**-ਸ਼ੋਕ, ਗ਼ਮ। **ਰੌਦਰ**- ਕ੍ਰੋਧ, ਗੁੱਸਾ। **ਬੀਰ**- ਉਤਸ਼ਾਹ,ਜੋਸ਼। **ਭਿਆਨਕ**-ਭੈ, ਡਰ। **ਵੀਭਤਸ**- ਘਿਰਨਾ, ਗਿਲਾਨੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) **ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ -**

1. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ __________ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
2. ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ਕਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ __________ ।
3. ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ __________ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. __________ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਬਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਪ੍ਰਤੀਕ __________ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਉੱਤਰ ਦਿਓ -

1. ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜੇਠਾ/ ਪਲੇਠਾ ਰੂਪ ਕਿਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
2. ਕਿਹੜੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਉਛਾਲ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ?
3. ਕਵੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
4. ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ?
5. ਕਿਸੇ ਦੋ ਰਸਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
3. ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
4. ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਸਕੂਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਕਵਿਤਾ ਚੁਣ ਕੇ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਓ।

2
ਨਾਟਕ

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਨ-ਪਹਿਰਾਵਾ, ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਐਕਟਿੰਗ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਚਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬਰੂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਨਾਟਕ' ਨੂੰ 'ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ-ਪਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਜੀਅ-ਪਰਚਾਵਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ, ਸਾਮਵੇਦ ਤੋਂ ਗੀਤ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਤੋਂ ਅਭਿਨੈ (ਐਕਟਿੰਗ) ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਤੋਂ ਰਸ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵੇਦ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਟਯ-ਵੇਦ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਲਾ :

ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਕ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-ਸ਼੍ਰਵ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ। ਜੋ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਸ਼੍ਰਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ। ਜੋ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ ਹੈ, ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਡਰਾਮਾ ਜਾਂ ਪਲੇ (Play) ਸ਼ਬਦ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਡਰਾਮਾ' ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕਾਰਜ ਜਿਹੜਾ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਐਕਟਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੌਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਟ, ਨਾਟ ਜਾਂ ਨ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅਰਥਾਂਸ਼ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਹੈ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਕਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ। ਇਉਂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਕਲ ਅਤੇ ਨੱਚਣਾ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਨਕਲ 'ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਿਕ' ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਸਲ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ ਹੈ ਜੋ ਯਥਾਰਥ, ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਤੇ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ਼ ਜੋੜ ਕੇ ਅਨੋਖਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਟਕਕਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਸਾਡੀ ਰੋਜ਼-ਦਿਹਾੜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਹਜਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾਂਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕੋਈ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾ ਦੀ ਝਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ-ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੀ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਮਾਤਾ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਐਕਟਰ, ਰੂਪ-ਸਜਾ, ਅਭਿਨੈ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮੰਚ-ਕਲਾ ਦਾ ਮਿਲ਼ਵਾਂ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਾਟਕ ਆਤਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ

ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ਼ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕੀ ਕਲਾ ਦੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਅਲੋਚਨਾ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ’ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਅਭਿਗਿਆਨ ਸ਼ਾਕੁੰਤਲਮ’ ਦੇ ਅਨੇਕ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ੂਦਰਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਮ੍ਰਿੱਛਕਟਿਕ’ (ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਗਡੀਰਾ) ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੁਰਜੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਰਚਨਾ-ਕਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਹੀ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪਰ ਡਾ. ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤ ਹੁਣ ਪੰਜ ਹਨ - ਕਥਾ-ਵਸਤੂ, ਅਭਿਨੇਤਾ, ਰਸ, ਅਭਿਨੈ ਅਤੇ ਵ੍ਰਿਤੀ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਛੇ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਨ - ਕਥਾ-ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਦੇਸ-ਕਾਲ-ਵਾਤਾਵਰਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ -

ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪਲਾਟ

ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੱਖਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉੱਘੜੀਆਂ-ਦੁੱਘੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਮਾਤਰ ਹੈ ਪਰ ਕਥਾਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਕਲਾਮਈ ਲੜੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ :

(ੳ) ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ

(ਅ) ਕਲਪਿਤ

(ੲ) ਮਿਸ਼ਰਿਤ

ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

(ੳ) ਪ੍ਰਾਰੰਭ

(ਅ) ਪ੍ਰਯਤਨ

(ੲ) ਪ੍ਰਾਪਤੀ-ਆਸ਼ਾ

(ਸ) ਨਿਯਤ ਆਪਤੀ ਜਾਂ ਨਿਯਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

(ਹ) ਫਲਾਗ਼ਮ ਜਾਂ ਫਲ਼ -ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਨਾਟਕੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਪੰਜ ਹਨ : ਬੀਜ, ਬਿੰਦੂ, ਪਤਾਕਾ, ਪ੍ਰਕਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰਯ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਨ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਵਿਧਾਨਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਧੀ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੰਢਣਾ ਜਾਂ ਜੋੜਨਾ ਤੇ ਮੇਲ਼ਨਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ :-

(ੳ) ਅਰੰਭ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Exposition)

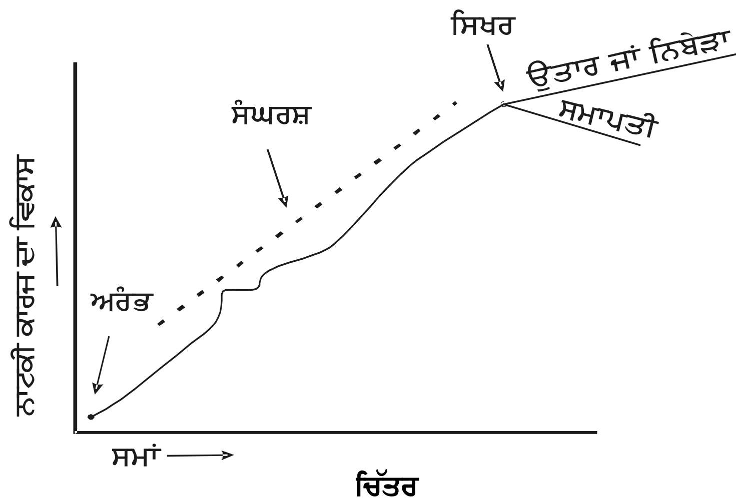
(ਅ) ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Rising action)

(ੲ) ਸਿਖਰ ਜਾਂ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ (Climax)

(ਸ) ਉਤਾਰ ਜਾਂ ਨਿਬੇੜਾ (Denoument)

(ਹ) ਸਮਾਪਤੀ (Conclusion)

ਇਹਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਚਿੱਤਰ

ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ- ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਨਾਟਕ ਦੀ ਅਰੰਭਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟੱਕਰ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਇਕ ਤੇ ਖਲਨਾਇਕ, ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਅੰਤਰ -ਦਵੰਦ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਤਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ-ਹਾਰ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਝਾਊ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ-ਹਾਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਦਰਸ਼ਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਏਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ –

(ੳ) ਸਮੇਂ ਦੀ ਏਕਤਾ (Unity of time)

(ਅ) ਸਥਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ (Unity of Place)

(ੲ) ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ (Unity of action)

ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਏਕਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੇਲ਼ੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ-ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਜਾਂ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਨ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਜੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਾਨ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਮੰਚ 'ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੀਜੀ ਏਕਤਾ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ -ਕਾਰਜ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ਼ ਉਪਰੋਕਤ ਏਕਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਸੀਲੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ

ਕਥਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਤੱਤ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਕਾਰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ-ਵਿਹੀਨ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਤਰ ਨਾਇਕ

ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਨਾਇਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਜਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਸਾਉਣਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚਰਿੱਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜਿਊਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਮਿਲ਼ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਪਹਿਨ-ਪਹਿਰਾਵਾ, ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਕਲਾ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰ ਕਰ ਸਕਣ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨਾਇਕ (ਹੀਰੋ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰ "ਨੇਤਾ" ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰੋ (ਨਾਇਕ) ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਬੌਧਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਪਾਬੰਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਇਕ-ਪਾਤਰ ਹੀ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਣੀਆਂ-ਬੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਇਕ (ਨੇਤਾ) ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਇਕ ਸਿਆਣਾ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਉਤਸ਼ਾਹੀ, ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਚਤਰ, ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲ, ਮਿੱਠਬੋਲਾ, ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ, ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਕੁਲੀਨ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਵੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਵੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਹੁਣ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਬੀ, ਜੂਏਬਾਜ਼, ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਤੁਅੱਲਕ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ, ਭਾਵਾਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕਾਰਥੀ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਕ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਟਕੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਨ ਵਲ਼ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਂਗੂੰ ਮਘਦੀ ਰੱਖਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਚਨਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ - ਇੱਕ ਹੈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹੈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ। ਤੀਜੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਰਚਨਾਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾ-ਸਪਾਟ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ। ਤੀਜੀ ਜੁਗਤ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਓਹਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ-ਜੁਗਤਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਖ਼ੁਦ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਿਖ਼ਮ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਭਾਵ ਐਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਕਾਰਜੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਧਾਨਿਕ -ਜੁਗਤ ਸੰਵਾਦ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ

ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਉੱਘੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। "ਬੋਲ-ਚਾਲ" ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦ

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਜੂਦ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉੱਤੇ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, 'ਕੱਲਾ-ਕਹਿਰਾ ਪਾਤਰ ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਰਚਾ ਸਕਦਾ। ਏਥੇ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਵਾਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜਿਤ ਕਰੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ, ਪੜ੍ਹਾਈ, ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਰੋਲ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬਣਾਉਟੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਸ-ਭੰਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਅਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਰਸ਼ਕ ਉੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਕੜ ਹੈ।

ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੀ ਹੈ? ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਿੱਧ-ਹਸਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੈ

ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰੂਹ ਝਲਕਦੀ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਮਸਤਕ ਉੱਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ, ਚੁਸਤ, ਠੇਠ, ਰਸਮਈ, ਰਮਜ਼ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਝਾਕੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੀਰ ਰਸੀ ਝਾਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਓਜਸਵੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁਕੋਮਲ, ਮਧੁਰ, ਜਜ਼ਬਾਤੀ, ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਰਸੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਰੁਣਾਮਈ, ਤਰਸ-ਭਾਵੀ, ਸ਼ੋਕ-ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਭਿੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਰਛਾਂਵਾਂ ਹੈ, ਅਕਸ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕ, ਰਮਜ਼ੀਆ ਤੇ ਕਾਟਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪੂਰੇ ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਫਿਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਅਣਕਿਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ਼ ਅਧੂਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ਼ੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਕਈ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ੋ-ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇਸ-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ

ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ, ਕਾਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ, ਕਾਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਉਲਟ ਵਰਨਣ ਤੇ ਚਿਤਰਨ

ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਤੇ ਓਪਰਾਪਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਵਿਧਾਨ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਚਿਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਪਹਿਨ-ਪੁਸ਼ਾਕ ਦੇ ਢੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਪੈਂਟ, ਕੋਟ ਤੇ ਨੈੱਕਟਾਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਹੀਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਾਕ, ਟਾੱਪ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਨਾਲ਼ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਉਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੇ ਥੀਮ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਉੱਭਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰ ਉਸ ਯੁੱਗ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ ਵਸਨੀਕ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਣ।

ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੀਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਏਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਤੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਗਰੂਕ ਹਨ। ਫਲ-ਸਰੂਪ ਦੇਸ-ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਵਿਧਾਨਕ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀ ਤੇ ਤਤਸਥਾਨੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ, ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਸਥਾਨਗਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਤੱਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣ।

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :

ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਉਚਰਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮੌਖਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਨਿੱਤ-ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਾਕੰਸ਼

ਤੇ ਆਮ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗੂੜ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਥੀਮਕ ਪੈਟਰਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ, ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਨ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜਨ ਲਈ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੇ ਹੀ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੋ-ਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁਲਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣੇ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹੋਣ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੀਂ ਅਤੇ ਰੋਚਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਰੰਗ-ਮੰਚ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ :-

ਨਾਟਕ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਨਾਲ਼ ਵੀ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਟਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ, ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਫ਼ਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਨ (ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ) ਵਰਜਿਤ ਹੋਵੇ।

ਰੋਸ਼ਨੀ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਭਿਨੈ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਭਿਨੈ ਐਕਟਿੰਗ ਹੈ, ਨਕਲ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨੁਕਰਨ ਹੈ। ਅਭਿਨੈ, ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਸਤੂ

ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਅਭਿਨੈ ਨੂੰ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ – ਆਂਗਿਕ, ਵਾਚਿਕ, ਸਾਤਵਿਕ ਅਤੇ ਆਹਾਰਯ। ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਭਿਨੈ ਆਂਗਿਕ ਹੈ, ਵਾਚਿਕ ਅਭਿਨੈ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਚਨਾਂ ਤੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਮੁੜਕਾ, ਕੰਬਣੀ, ਹੰਝੂ ਕੇਰਨਾ ਆਦਿ ਦੀ ਐਕਟਿੰਗ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਨ-ਪੁਸ਼ਾਕ, ਵਸਤਰ,ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਆਹਾਰਯ ਅਭਿਨੈ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਸੁਘੜ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਿਊਂਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਸ ਅਤੇ ਕਥਾਰਸਿਸ :-

ਨਾਟਕ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਰਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਸ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕ-ਗਣ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਿੱਥੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਸ ਤੇ ਰਸਾਤਮਿਕ ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਸ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ਼ਦਾ-ਜੁਲ਼ਦਾ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਥਾਰਸਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਕਥਾਰਸਿਸ ਯੂਨਾਨੀ (ਗ੍ਰੀਕ) ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਰੇਚਨ, ਭਾਵ-ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਗਲਾਸਰੀ ਵਿੱਚ ਕਥਾਰਸਿਸ ਨੂੰ ਰਸਾਤਮਿਕ ਸੁਆਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਕਥਾਰਸਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਰਸ ਤੇ ਭੈ ਦੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਭੈ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਝੱਟ-ਬਿੰਦ ਲਈ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦੇਸ਼ :-

ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲ਼ੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਰਵੋਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ

ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਹੂਣਾ ਨਾਟਕ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਠੁਸਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ :-

ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੋ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

(ੳ) ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਨ

(ਅ) ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਭਵ ਹਨ ਓਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਊਟ-ਪਟਾਂਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਐਬਸਰਡ' ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਸੁਖਾਂਤ। ਦੁਖਾਂਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਟ੍ਰੈਜਡੀ (Tragedy) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। 'ਦੁਖਾਂਤ' ਨਾਟਕ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਵੀ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਖਾਂਤਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਖਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕੰਮ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵ ਜਗਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਹਸਨ, ਮੈਲੋਡਰਾਮਾ, ਸਵਾਂਗ, ਪੈਂਟੋਮਾਈਮ, ਬੈਲੇ, ਓਪੇਰਾ, ਰੇਡੀਓ-ਨਾਟਕ, ਨੁੱਕੜ-ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚੜ੍ਹਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਟਕ-ਸਾਹਿਤ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹੀ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਸ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ਼ ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸੁਭੱਦਰਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਬਿੰਦੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਦੇ "ਹਨੂੰਮਾਨ ਨਾਟਕ" ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਪਰਿਤੋਸ਼ ਗਾਰਗੀ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ, ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਡਾ.ਆਤਮਜੀਤ, ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਪਾਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਪੁਰਾਣਾ। **ਰੂ-ਬਰੂ**-ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ। **ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ**-ਮਿਥਿਹਸਿਕ ਕਹਾਣੀ। **ਰਿਗ ਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ** - ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰਵ-ਕਾਵਿ**-ਜੋ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ। **ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ**-ਜੋ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। **ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਪਰਿਆਏ**-ਇਕੋ ਅਰਥ ਵਾਲ਼ੇ, ਉਹੀ ਅਰਥ। **ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ**-ਪਾਨਿਨੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨ। **ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ**-ਭਾਰਤਮੁਨੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ। **ਆਯੋਜਨ**-ਪ੍ਰਬੰਧ। **ਅਭਿਨੈ**-ਅਦਾਕਾਰੀ। **ਉਸਤਤ**-ਵਡਿਆਈ, ਮਹਿਮਾ। **ਅਨੁਕਰਨ**-ਨਕਲ। **ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ**-ਰੁਕਾਵਟ, ਵਿਘਨ,ਪਬੰਧੀ। **ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ**-ਰਾਹ ਦੱਸਣਾ। **ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ**-ਨੁਮਾਇਸ਼। **ਪ੍ਰਸਤੁਤ**-ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ। **ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ**-ਉੱਤਮ। **ਮਿਸ਼ਰਿਤ**-ਮਿਲ਼ਿਆ-ਜੁਲ਼ਿਆ। **ਨੈਤਿਕ**-ਇਖ਼ਲਾਕ, ਸਦਾਚਾਰ। **ਮ੍ਰਿੱਛਕਟਿਕ**-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਟਕ (ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਗਡੀਰਾ)। **ਸਮ੍ਰਿੱਧੀ**-ਅਮੀਰੀ। **ਕੁਲੀਨ**- ਉੱਤਮ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਾ, ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ। **ਵ੍ਰਿੱਤੀ**-ਮਨ ਦਾ ਝੁਕਾ, ਧਿਆਨ। **ਖਲਨਾਇਕ**-ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ। **ਵਿਦੂਸ਼ਕ**-ਮਸਖ਼ਰਾ, ਮਖੌਲ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ। **ਊਬ**- ਅੱਕਣਾ। **ਤਦਰੂਪ**-ਉਸ ਜੇਹਾ, ਸਮਾਨ ਰੂਪ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-

1. ਨਾਟਕ ਨੂੰ ________ ਵੇਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ________ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਕਿਹਾ ਹੈ।
3. ਕਾਲੀਦਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ _______ ਹੈ।
4. ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਰੋਧ_________ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਰੰਗ-ਮੰਚ _________ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ।

(ਅ) ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ -

1. ਨਾਟਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਿੰਨ ਏਕਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂਉ ਲਿਖੋ।
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ 'ਹਸਾਉਣੇ ਪਾਤਰ' ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?
3. ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ?
4. ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਕਿਹੜੇ ਵੇਦ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ?

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. 'ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੈ' ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਇੱਕ ਸਫ਼ਲ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਤੇ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋ।

3
ਇਕਾਂਗੀ

ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ, ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੰਨਗੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਹੁ-ਅੰਗੀ, ਤਿੰਨ-ਅੰਗੀ ਜਾਂ ਪੰਜ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਆਧੁਨਿਕ ਜੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਬੜੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਰੂਪਵਿਧਾ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਇੱਕੋ ਹੀ ਅੰਗ ਅਰਥਾਤ ਇੱਕੋ ਅੰਕ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਅੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅੰਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਐਕਟ (act) ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇੱਕ ਟੋਟਾ ਕਹਿਣਾ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੀਖਣ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਆਧੁਨਿਕ ਜੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਪਰਦਾ-ਉਠਾਊ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਪਰਦਾ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਸਤ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਦ-ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀ ਖੇਡਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ਼ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਲੰਡਨ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਲੰਡਨ, ਵਿੱਚ ਪਰਦਾ-ਉਠਾਊ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਇਕਾਂਗੀ 'ਬਾਂਦਰ ਦਾ ਪੰਜਾ' ਤੋਂ ਲੋਕ ਏਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਅਸਲੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਏ। ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਖ਼ਰਚ

ਤੇ ਘੱਟ ਜਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਧਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਸਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੂਖ਼ਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਇਕਾਂਗੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀਆਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਜਮਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਕਾਰਨ ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗ ਥਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਤੀਖਣਤਾ, ਰੋਚਕਤਾ, ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਵਰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਇਕਾਂਗੀ-ਕਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪ ਬਣ ਗਈ।

ਇਕਾਂਗੀ

ਇਕਾਂਗੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ "ਇਕਾਂਗੀ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੰਡ ਜਾਂ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਲ਼ੇ ਕੁੱਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਹੇ ਹਨ-:

ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ :

ਵਿਸ਼ਾ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲ਼ੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲ਼ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਨਾਲ਼ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਲਈ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਅਕਾਰ ਬੜਾ ਸੌੜਾ ਤੇ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕਾਂਗੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਦਰਸਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ, ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਚਕ, ਸੰਜਮਮਈ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਚੁਣ ਕੇ ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਸੱਜਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ।

ਕਥਾਨਕ :-

ਕਥਾਨਕ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਜਾਂ ਗੋਂਦ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਜਾਂ ਕਥਾਨਕ ਬਹੁਤ ਪੇਚੀਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਲਾਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ਼ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਣੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜੁਗਤੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸੰਜਮਤਾ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਜਮਤਾ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਇਕਹਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕਥਾ ਲੜੀ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਬੜਾ ਝਟਪਟਾ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁਆਦਲੀ ਜਾਂ ਅਸਚਰਜ -ਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਨਾਲ਼ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝਟਕੇ ਵਿੱਚ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਬਹੁ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸੁਝਾਊ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਝਾਊ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਅੰਤ ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : ਅਰੰਭ, ਸਿਖਰ ਤੇ ਅੰਤ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਬੜੀ ਪੀਡੀ ਤੇ ਗੁੰਦਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਥਾ-ਚਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਵਾਟੇ ਕੋਈ ਪੜਾਅ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਅੰਤ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਏਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈਆਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਸ਼ਨੀ-ਕਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਘਦੇ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਚੁਸਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਹੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਘਦਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵੀ।

ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ :-

ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੰਗ ਚਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੂਖ਼ਮ ਤੋਂ ਸੂਖ਼ਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੇਲੋੜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਘੜਮੱਸ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਇੱਕ ਹੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਕਲਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਾਤਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਝਟ ਹੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ਼ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਲ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜੁਗਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਜਿਊਂਦੇ ਜਾਗਦੇ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਛੂਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ :-

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿੱਚ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ , ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ , ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਭਰਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਾਕ ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲ਼ੇ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਹੋਣ, ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਾਰਥਕ, ਫ਼ੁਰਤੀਲੀ ਤੇ ਚੁਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਕੂਲ, ਸੁਭਾਵਿਕ, ਉਚਿੱਤ, ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼ :-

ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਸੁਹਜ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਵੱਸ਼ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਚੇਤੰਨ ਲੇਖਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸਫ਼ਲ ਇਕਾਂਗੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਓਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰੰਗ-ਮੰਚ :-

ਇਕਾਂਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੂਝਵਾਨ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਖ਼ਾਸ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ-ਮੰਚ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਸਟੇਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਕਾਂਗੀ :-

ਅਰੰਭਕ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਪ੍ਰੋ. ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ਼ ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਦੇ 'ਦੂਲਹਨ', 'ਬੇਬੇ ਰਾਮ ਭਜਨੀ', 'ਚੋਰ ਕੌਣ', ਆਦਿ ਇਕਾਂਗੀ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ।

ਇਸੇ ਦੌਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :-

ਰੂਪਵਿਧਾ- ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ। **ਵਿਅਸਤ**- ਕੰਮ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ, ਰੁੱਝਿਆ, ਮਸ਼ਰੂਫ਼। **ਸਦ-ਉਪਯੋਗ**- ਉੱਤਮ ਵਰਤੋਂ। **ਉਪਲਬਧ**- ਪ੍ਰਾਪਤ। **ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ**- ਬੁਨਿਆਦ। **ਪੇਚੀਦਾ**- ਗੁੰਝਲ਼ਦਾਰ। **ਅਗਰਸਰ**- ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ। **ਸਮਕਾਲੀ**- ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਾ। **ਸੁਸੱਜਿਤ**-ਸਜਾਉਣਾ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) **ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-**

1. _________ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਲ਼ੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਗੋਂਦ _________ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ_________ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਇਕਾਂਗੀ__________ਕਾਵਿ ਹੈ।

5. ਪਾਤਰ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ____________ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

(ਅ) **ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ -:**

1. ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਪਰਦਾ-ਉਠਾਊ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਇਕਾਂਗੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਅਸਲ ਨਾਟਕ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਏ?
2. ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
3. ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਦੋ ਗੁਣ ਦੱਸੋ?
4. ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ?
5. ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਖ਼ਾਸ- ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

(ੲ) **ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ -**

1. ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?
2. ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
3. ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
4. ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਇਕਾਂਗੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਲੇਖ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਆਪਣੀ ਸਕੂਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ 'ਇਕਾਂਗੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਲਵੋ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ "ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾ ਵੰਡੋ। ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰੋ।

4

ਨਾਵਲ

ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਧਾਰ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਇਉਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ਼ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਨਾਵਲ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Novel ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਰਥੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Novella ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਚੀ ਜਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਬੀਤੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿੰਤਕ Novella ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨੋਵੇਲਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਖ਼ੈਰ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਸ ਵਿਆਪਕਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਦਿ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ -

ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਗੱਦ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਓਂਤਬੱਧ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਗਲ਼ੀ ਦੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਦੇਖ ਸਕੀਏ। ਰਾਲਫ਼ ਫ਼ਾਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਕਲਪਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੱਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੱਦ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਗੱਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ," ਮੈਂ ਉਪਨਿਆਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ-ਮਾਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮਾਨਵ-ਚਰਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਹੀ ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤ

ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਇਹ ਹਨ :-

ਕਥਾਨਕ :

ਕਥਾਨਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਂਦ ਤੇ ਪਲਾਟ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਥਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚੁਣ ਕੇ ਨਾਵਲੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁੰਝਲ਼ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਹਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਮਾਲੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲ ਚੁਣ ਕੇ ਗੁਲਦਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚੁਣ ਕੇ ਇੱਕ ਕਥਾਨਕ ਜਾਂ ਪਲਾਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਈ. ਐਮ. ਫੌਰਸਟਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਜਾ ਮਰ ਗਿਆ ਰਾਣੀ ਮਰ ਗਈ' ਸਧਾਰਨ ਕਥਾ ਹੈ ਪਰ "ਰਾਜਾ ਮਰ ਗਿਆ ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਰਾਣੀ ਮਰ ਗਈ" ਇਹ ਕਥਾਨਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਥਾ ਵਾਲ਼ੀ ਤਰਤੀਬ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

ਗੋਂਦ ਜਾਂ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਿਯਮ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚਲੱਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ-ਤੋੜਦਾ, ਸਗੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ

ਪਰੋਣ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੜੀ ਅਧੀਨ ਜੁੜ ਕੇ ਹਾਰ ਵਾਂਗ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਪਲਾਟ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਕੈਨਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਨਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ 'ਜੀਵਨ ਵਰਗਾ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਚੋਣ ਨਾਲ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ :

ਕਥਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੇਵਲ ਬਿਆਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਉਹ ਕਲਾਤਮਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਅਮੂਰਤ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ।

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਜੀਵ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਰਤੋ ਸਿਰਜਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਅੰਦਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਓਨਾ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੰਨੀ ਸਫ਼ਲ ਉਹ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਹਡਸਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਦੇ ਬਣੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇੰਨੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਰਗੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋਣ। ਆਲੋਚਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ- ਪਹਿਲਾ ਗੋਲ਼ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚਪਟਾ ਪਾਤਰ। ਗੋਲ਼ ਪਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਉਹ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਇੱਕੋ ਸਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਸਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ :-

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾਟਕ ਜਿੰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਗੁਣਾ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਗਲਪ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ, ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ :

ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ

ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਨਾਲ਼ ਨਹੁੰ-ਮਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਿਕ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਥਾਨਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਅਕੇਵਾਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗਲਪੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ :-

ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਦੂਜੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ। ਨਾਵਲ ਅੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਂਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਘਟਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੰਡਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸ਼ੈਲੀ :-

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਅੰਦਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਰਨਾਨਤਮਿਕ ਵਿਧੀ, ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਵਿਧੀ, ਚੇਤਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ

ਵਿਧੀ ਆਦਿ। ਲੇਖਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਧੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਲਪੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਸਲਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ, ਜਿਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਗਲਪੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਯੋਗ ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼ :-

ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੂਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਬੇਜਾਨ ਅਤੇ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਚਨਾ ਬੇਜਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਚੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਮੰਨਣਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤੱਤ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਪੈਟਰਨ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਤੱਤ ਦੇ ਅਸਾਂਵੇਂਪਣ ਨਾਲ਼ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ–ਵੱਡ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਰੂਪ–ਚੋਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਤਲਿਸਮੀ ਨਾਵਲ, ਜਸੂਸੀ ਨਾਵਲ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲ, ਸਮਾਜਿਕ

ਨਾਵਲ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਾਵਲ, ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਆਂਚਲਿਕ(ਇਲਾਕਾਈ) ਨਾਵਲ। ਨਾਵਲੈੱਟ ਜਾਂ ਲਘੂ-ਨਾਵਲ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇੱਕ ਭੇਦ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਕੀ ਨੰਦਨ ਖੱਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਨਾਵਲੀ ਲੜੀ 'ਚੰਦਰਕਾਂਤਾ' ਬੜੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ਼ ਪੜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਵਲ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਪਰ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ', 'ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ', 'ਇੱਕ ਮਿਆਨ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦਾ 'ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ', ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ 'ਇੱਕ ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ' ਹੈ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ 'ਹਾਣੀ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ', ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ' ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਉਲੇਖ ਯੋਗ ਹਨ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ', ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ ਗਾਸੋ ਦਾ 'ਤੱਤੀ ਹਵਾ' ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ 'ਐਨਿਆਂ 'ਚੋਂ ਉਠੋ ਸੂਰਮਾ', ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਤੇ 'ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ' ਵੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਚਿੰਤਕ-ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲ਼ਾ, ਸੋਚਣ ਵਾਲ਼ਾ। **ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ**- ਜਿਸ 'ਤੇ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। **ਕਥਾਨਕ**- ਕਹਾਣੀ, ਕਿੱਸਾ। **ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ**- ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ। **ਮਕੈਨਕੀ**- ਮਸ਼ੀਨੀ। **ਅਮੂਰਤ**- ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ। **ਸਮੂਰਤ**- ਆਕਾਰ ਸਹਿਤ। **ਉਜਾਗਰ**- ਰੋਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਗਟ। **ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ**- ਇਨਸਾਫ਼ ਵਾਲ਼ਾ। **ਖੰਡਿਤ**-ਵੰਡਿਆ, ਟੁਕੜੇ ਕੀਤਾ। **ਸ਼ੈਲੀ**- ਲਿਖਣ ਵਿਧੀ। **ਨਿਰਾਰਥਕ**- ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ। **ਤਲਿਸਮੀ**- ਜਾਦੂਗਰੀ, ਚਮਤਕਾਰੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-

1. ਨਾਵਲ _______ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੈ।
2. _______ਪਾਤਰ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ।
3. _______ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. _______ਦੀ ਚੋਣ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਸਲਾ ਹੈ।
5. ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਚਨਾ ਬੇਜਾਨ ਤੇ _______ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਇੱਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਕਿਸ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ 'ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ?
2. ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਰੋਣ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ?
3. ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣ ਵਾਲ਼ੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
5. ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ:

1. ਨਾਵਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਨਾਵਲ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਜੋ ਲੇਖ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

'ਮੇਰਾ-ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਨਾਵਲ' ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।

5
ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਨਵੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ 'ਕਥਾ' ਤੇ 'ਆਖਾਇਕਾ' ਦੋ ਰੂਪ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ਼ਦੇ-ਜੁਲ਼ਦੇ ਗੁਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਵੀਨ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪੱਛਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿੱਖਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੱਖ ਦਾ ਹੀ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਧੁਰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਬੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ 'ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੈ? , ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੈ?' ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਤਾਵਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਝਟਪਟਾ, ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਅਸਚਰਜ-ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਿਖੇਰਾਪਣ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਐਲਰੀ ਸੇਜਵਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਕਹਾਣੀ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।" ਐਲਨ (ਪ੍ਰੋ.) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿੱਕੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਪਲ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ:

" ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗਲਪ ਦਾ ਉਹ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ

ਕਲਾਤਮਕ ਗੋਂਦ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਬਿਆਨ, ਸੰਜਮਤਾ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਜਗਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵਕ ਚਿਤਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲ਼ ਉਸ ਪੱਖ ਦੀ ਧੁਰ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣ :-

ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ :–

ਨਿੱਕਾ ਆਕਾਰ : ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਿੱਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੱਕਾਪਣ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੱਛਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛਿਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦਾ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ : ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਛਿਣਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ਼ਸਰੂਪ ਉਹ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ: ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ

ਤਿਆਗਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਹੋਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰੋਚਕਤਾ :- ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੋਚਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਨੂੰ ਹੀ ਫੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਕੋਲ਼ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਧ ਰੋਚਕ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਰਤਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ:- ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਸੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਤੇਜ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਮੀ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੋਝਲਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਛੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1. ਕਥਾ-ਵਸਤੂ :-

ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ਼ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਗ-ਪਗ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰੋਚਕ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਹੀਣ ਛਿਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਵੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੁਲਫੀ' ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕੁਲਫੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਲੁੱਟ ਦਾ ਯੋਗ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਜਾਂ ਕਥਾਨਕ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਅਰੰਭ ਬੜਾ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਿਕਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਕਹਾਣੀ ਮਘਦੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ਼ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸੁਝਾਊ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਬੰਦੂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ਼ੀ ਗੋਲ਼ੀ ਵਾਂਗ ਝਟਪਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਣਕਿਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਕੱਸਵੀਂ ਤੇ ਚੁਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਜਮਤਾ ਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ।

2. ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ :-

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਚਾਹੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਦਿ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਲੇਖਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਆ ਟਿਕਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪਾਤਰ ਹੀ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ

ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪਾਤਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਨਿਖਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਜੀਵ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ :-

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੁਸਤ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ, ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਗਤੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ-ਚਿਤਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਵਾਤਾਵਰਨ :-

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦਾ ਭਾਵਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਦੀਆਂ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ਼ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀ 'ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹੀਂ' ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਘਰ ਦੀ ਘਰੋਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

5. ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :-

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੰਯੋਗ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਜੀਵ, ਰੋਚਕ, ਸੰਕੇਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਉਤਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ਼ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨਿਕ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾਲ਼ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਢੰਗ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਆਮ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਥਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਤਮ-ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੱਤਰਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ,ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਸ਼ੈਲੀ ਕਥਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ।

6. ਉਦੇਸ਼ :

ਹਰ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ

ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ਼ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਂਦ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਫ਼ਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਾਲ਼ ਕਹਾਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੋ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਨਿਭਾਅ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ :-

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਧੁਨਿਕ ਜੁੱਗ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ਼ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਏ ਸਨ, ਜੋ ਢੁਕਵੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਗ ਪਏ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਘਾੜਨ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨ-ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਨਾਂ ਏਥੇ ਲਿਖਣਾ ਥਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਲੀਪ

ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਮਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਮਿੰਨੀ-ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ਼ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਿੰਨੀ-ਕਹਾਣੀ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਆਖਾਇਕਾ- ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣਾਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ। **ਦਸਤਾਵੇਜ਼**- ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ। **ਆਵੱਸ਼ਕ**- ਜ਼ਰੂਰੀ। **ਕਿਰਦਾਰ**- ਕੰਮ,ਅਮਲ। **ਵਿਲੱਖਣ**- ਨਿਰਾਲਾ, ਅਨੋਖਾ, ਅਜੀਬ। **ਯਥਾਰਥਕ**- ਸਚਾਈ। **ਦਰਪੇਸ਼**- ਸਾਹਮਣੇ, ਸਨਮੁੱਖ। **ਨਿਰੂਪਣ**- ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ, ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਣਾ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) **ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-**

1. ਕਹਾਣੀ ਦਾ ________ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
2. ਐਲਰੀ ਸੇਜਵਿਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਣੀ ________ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ________ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।
4. ________ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ।
5. ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਸ਼ੈਲੀ________ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ।

(ਅ) **ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-**

1. ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
2. ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
4. ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਨ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਕਹਾਣੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੀ-ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ?
2. ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲੇਖ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੱਸੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਵਾਲ਼ੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ?

ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੋ। ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਖਾਓ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਓ।

6
ਨਿਬੰਧ

ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਜਤਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ ਸ੍ਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਵਧੀਆ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਫ਼ਲ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਿਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ-ਬੰਨਣਾ, ਗੁੰਦਣਾ ਅਤੇ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਭੋਜ ਪੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਭੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਿਬੰਧ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ।ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਐੱਸੇ (Essay) ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਮਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਬੇਤਰਤੀਬਾ, ਉਘੜਾ-ਦੁਘੜਾ ਤੇ ਅਣਪਚਿਆ ਟੋਟਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ, ਦਲੀਲ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਨਿਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜੋਕਾ ਨਿਬੰਧ ਬੇਕਾਇਦਾ ਤੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਿੱਜੀ ਛੁਹਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਤਰਕ ਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ਾ ਗੱਦ-ਰੂਪ ਹੀ ਨਿਬੰਧ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਤਿ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਝਲਕ ਉੱਠੇ।"

ਇੱਕ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਨਿਬੰਧ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹਾਂ-ਮੁੱਖ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ

ਰਾਜ਼ਦਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਸ੍ਰੋਤਾ ਹੋਵੇ।

ਸਾਰਿਆਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੋਚਕ, ਭਾਵਪੂਰਤ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣ।

ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਲੇਖ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐੱਸੇ (Essay) ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਨਿਬੰਧ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਟੀਕਲ (article) ਲਈ ਸ਼ਬਦ 'ਲੇਖ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਂਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸੂਖ਼ਮ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਦੋਂਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਵਾਲ਼ੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦੋਂਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਨਾਲ਼ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋ ਨਿੱਬੜਨਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੇਖ' ਆਦਿ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖ ਹਲਕੀਆਂ-ਫੁਲਕੀਆਂ 'ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਬੌਧਿਕਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਲੇਖ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਚਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਘਟੀਆ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਨਿਬੰਧ ਉੱਚੇ-ਪੱਧਰ ਦੇ। ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸੂਖ਼ਮ ਅੰਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ ਨੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ' ਨੂੰ ਲੇਖ ਪਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ' ਨੂੰ ਨਿਬੰਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੇਖ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਦੋਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਉੱਚੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਜਾਂ

ਵਿਸ਼ੇ-ਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਉਡਾਰੀ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰੀੜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਤਰਕ-ਪੂਰਨ ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅੰਤਰਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖ 'ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ' ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਰਸਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਤੋਂ ਭਾਵੁਕ ਅਨੰਦ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਬੌਧਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੋਂ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਰਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਖਿਪਤ ਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲ਼ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖ ਭਾਵ ਭਰਪੂਰ, ਕਲਪਨਾਤਮਿਕ, ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਰਲੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲ਼ੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਨਿਬੰਧ, ਬੌਧਿਕਤਾ-ਭਰਪੂਰ, ਵਿਚਾਰਾਤਮਿਕ, ਯੋਗਤਾਮਈ ਤੇ ਸੰਖਿਪਤ, ਨਿਯਮਿਤ ਤੇ ਸਕਰਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲ਼ੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਤੱਤ

ਨਿਬੰਧ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. **ਅਨੁਭਵ:** ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ਼ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਗੇ ਉਨੇ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਹ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਦਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਵਧੀਆ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. **ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ** : ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਲਘੂ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. **ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਕੰਮ** : ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਬੰਧ ਖੋਜ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਹੈ।

4. **ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ** : ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. **ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ** : ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਤੇ ਠੋਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

6. **ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ** : ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

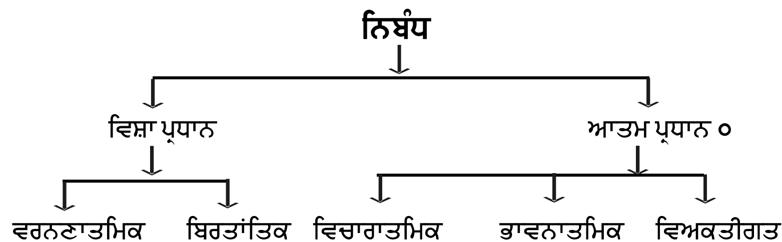
7. **ਪ੍ਰਗਟਾ-ਵਿਧੀ** : ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ-ਵਿਧੀ ਵਿਚਾਰ-ਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8. ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :- ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਉਘੜ-ਦੁਘੜੇ ਜਾਂ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਨਿਬੰਧ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਬੰਧ ਰਚਣ ਵੇਲ਼ੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਿਬੰਧ ਹੋਵੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਸੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ, ਸਾਧਾਰਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ :

ਨਿਬੰਧ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ

ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਹਨ- ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ। ਇਹਨਾਂ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਵਿਸ਼ਾ : ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਤਾਰਕਿਕਤਾ, ਕ੍ਰਮਿਕਤਾ, ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਭਾਵਾਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਨ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮ ਦੀ ਦੇਣ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਬੰਧ-ਕਲਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਬੇਕਨ, ਐਡੀਸਨ, ਜਾਨਸਨ, ਸਟੀਵਨਸਨ, ਐਮਰਸਨ ਅਤੇ ਗੋਲਡ ਸਮਿੱਥ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਲੇਖ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲ਼ਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆ,

ਪਰ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਨਿਬੰਧ-ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਸਾਹਿਤ ਰਚਣ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰਚਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਬੇਸ਼ਕ ਜੁੱਗ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਕਲਹਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ ਵੀ ਹਨ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧ ਕਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਕੂਕਾ-ਲਹਿਰ, ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ, ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭਸੌੜ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ’ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ। ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਨੇ ਦੋ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ‘ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ’ ਤੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ-ਚੀਤ’ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਆਦਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ‘ਬੇਕਨ’ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ‘ਬੇਕਨ ਵਿਚਾਰ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਨਾਮ ਹੇਠ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਐਮਰਸਨ’ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ‘ਅਬਚਲੀ ਜੋਤ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ

ਨਿਬੰਧ ਅਨੁਵਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਕਈ ਵਧੀਆ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ 'ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ' ਵਰਗੇ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ ਕਾਵਿਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਤੀਹ ਕੁ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ, ਸਾਦਾ, ਠੇਠ ਤੇ ਸਾਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ 'ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ', 'ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ', 'ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਰੀ ਤੇ ਲੇਖ-ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖ਼ਾਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਐਸ.ਐਸ.ਅਮੋਲ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ.ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਆਦਿ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿਤਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉਜਲਾ ਹੈ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਨਿਬੰਧ- ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਅਨੇਕ ਖ਼ਿਆਲ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਬੰਨੇ ਹੋਣ। **ਬੌਧਿਕ**- ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ, ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲ਼ਾ। **ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ**- ਸਮਾਨ ਅਰਥ ਵਾਲ਼ੇ ਜਿਵੇਂ ਆਬ-ਜਲ। **ਅਧਿਕ**- ਬਹੁਤਾ। **ਵਿਅਕਤਿਤਵ**- ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ। **ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ**- ਉੱਤਮ, ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਛਾ, ਬਿਹਤਰ। **ਮੁਲਾਂਕਣ**- ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨਾ। **ਅੰਤਰਮੁਖੀ**- ਮਨ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ। **ਟੀਕਾਕਾਰ**- ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖਣ ਵਾਲ਼ਾ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) **ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-**

1. ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ________ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ________ਨਾਲ਼ ਹੈ।
3. ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ________ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਇੱਕ- ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-**

1. ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਦੱਸੋ।
2. ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਵਿਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੋ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ?
5. ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨਿਬੰਧ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(ੲ) **ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-**

1. 'ਨਿਬੰਧ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
2. ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ? ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ਼ ਸਮਝਾਓ।
4. ਨਿਬੰਧ ਕਿੰਨੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਇੱਕ ਚਾਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

7
ਜੀਵਨੀ

ਜੀਵਨੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਚੇਲੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿੱਚ ਪਕੇਰਾ ਸੀ। ਸੂਝਵਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ, ਪਰਚੀਆਂ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ, ਜੀਵਨੀਆਂ, ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ, ਡਾਇਰੀ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਫ਼ੀਚਰ ਆਦਿ ਇਸ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਜੀਵਨੀ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਨਾਲ਼ ਜੋ ਨਵਾਂ ਗਠਬੰਧਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਜੋਕੇ ਜੁੱਗ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਆਮ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਰੋਸ਼ਨ-ਮੁਨਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਮੂਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਜੀਵਨ ਦੋਂਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀਅ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਾਰੀ ਮਾਰਕ ਟਵੇਨ ਅਨੁਸਾਰ “ ਜੀਵਨੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਲਿਬਾਸ (ਪੁਸ਼ਾਕ) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਝਰੋਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਖ਼ੁਦ

ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ।" ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਪਰਜੀਵੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਪਰਜੀਵੀ ਕਲਾ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹਿੱਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਦੂਜੈਲੇ ਸ੍ਰੋਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ। ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਨਾਇਕ ਦੇ ਆਪੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਥੂਲ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਫ਼ਲ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ-ਛਿਪੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵਨ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨੀ-ਕਲਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ

ਜੀਵਨੀ, ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੰਤਵ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ।

ਡਾ. ਧਰਮ ਚੰਦ 'ਵਾਤਿਸ਼' ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੋਖਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ 'ਸ੍ਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ' ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਪਰਸੁਆਰਥੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਆਪਾ ਛਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਸੱਚ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਕਲਾ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਤਸਵੀਰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਉਦੋਂ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਲਮ ਨਾਲ਼ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਨੀ ਉਦੋਂ

ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ- ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਤ :-

ਜੀਵਨੀ ਵਾਰਤਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤੱਤ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਫ਼ਲ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ-ਨਾਇਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤੱਥ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਨਿਖੇੜ, ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਉਸਾਰੂ ਕਲਪਨਾ, ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਬਣਤਰ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਤੱਤ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ਼ ਜੀਵਨ-ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋਂਦ-ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਲੁੜੀਂਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਨਾਇਕ :-

ਜੀਵਨੀ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਨਾਇਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ, ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ, ਗੁਰੂ, ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਜੀਵਨੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾ, ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੀਰ-ਸਪੂਤਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਤੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੀਜਾ ਖੇਤਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ, ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨੀ-ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਚੂਲ਼

ਦਾ ਆਸਰਾ ਕੋਈ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਇਕ ਜੀਵਨੀ-ਕਲਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ "ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ" (Biography of a Layman) ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ-ਨਾਇਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ਼ :-

ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਆਦਰ ਦੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਈਆਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਗਜ਼ਟਾਂ, ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਪੱਤਰਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਫ਼ਲ ਜੀਵਨੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ-ਕਲਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਮਿਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੇ।

ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿੱਜਤਵ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ, ਲੇਖਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਉਲੇਖਾਂ, ਤੱਥਾਂ, ਚਰਿੱਤਰ-ਨਾਇਕ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲ਼ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਇਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਜੀਵਨੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ, ਉਸ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਜੀਵਨੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਸਮੋਇਆ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਆਪਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਵਿੱਚ ਕਲੰਕ ਦੀ ਕਾਲਖ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਹੈ। ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿੱਚ ਕਾਲ਼ੇ ਕਲੰਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਤੁਲਨ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਮੇਤ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਮਦਰਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੀ-ਸ਼ਰਧਾ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਣ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਹਮਦਰਦੀ,ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ-ਅੱਧੀ ਬੁਰਾਈ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਿਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕਲੰਕ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਚਿੰਨ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਇਕ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ਼

ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਛਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਇਕ ਉਮਰ ਭਰ ਵਿਚਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਉਘੜ-ਦੁਘੜੀਆਂ ਤੇ ਬੇਨੇਮੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਡੰਬਰ ਢੇਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਅਡੰਬਰੀ ਜੱਗ-ਬੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ-ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਵੇਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਭਾਲ਼ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਇਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਓਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੱਚ ਹੀ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ਼ੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੱਚ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੱਚ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੰਡ-ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਸੱਚ ਦੀ ਢੂੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਲਈ ਸੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਇਹ ਪਸਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਜਾ ਛੁੰਹਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੀ

ਤਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਸੱਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਘੜਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਓਪਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਉਸ ਓਪਰੇ ਉਛਾੜ ਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਛਿਪੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਸੱਚ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੀਵਨੀ ਕਲਾ ਓਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਪਿਆਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ਼ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਕਲਪਨਾ

ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਕਸਰ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਈ ਕਰਤੱਵ ਹਨ।

ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤੱਵ ਇਤਿਹਾਸ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਬਣਾ ਕੇ ਤਤਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਜੀਵਨੀ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਰਜਿੰਦ ਪਿੰਜਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਸਿਕਤਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨੀ ਕਲਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸੁਮੇਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨਕਾਰ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਰੂਹ ਨਾਲ਼ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਇਕ-ਇਕਸੁਰ ਤੇ ਬੇਤਕੱਲੁਫ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਬੇਤਕੱਲੁਫ਼ੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਘੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਰਤੱਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਹਿਰਦ, ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਉਸਾਰੂ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਾਰੂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਸਤੂ-ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਵਿਓਂਤਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਸਰੂਪ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਸਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਚਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਧੁੰਦਲ਼ੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਮੂਰਤੀ ਬਿੰਬ ਵੀ ਟੁੱਟ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਤਾਂ ਉਸ ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਭਗਵਾਨ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨੁਹਾ-ਧੁਆ ਕੇ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸਜਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸਜਾਵਟ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਨਾਇਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੁਆਲ਼ੇ ਏਨੀ ਹੀ ਲਿਸ਼ਕ-ਪੁਸ਼ਕ ਖਿਲਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਓਹਲੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :-

ਜੀਵਨੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰਿਪੱਕ ਸ਼ੈਲੀ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਚਰਿੱਤਰ -ਨਾਇਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਫ਼ਲ ਜੀਵਨੀ-ਕਲਾ ਲਈ ਦੋ ਹੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ- ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਾਇਕ ਏਨਾ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਗਵਾਨ ਰਾਮਚੰਦਰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰ ਹੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਹਾਨ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲੇਖਕ ਹੀ ਏਨਾ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਉਹ ਵਰਨਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਬਣ ਕੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਉਹ ਵਿਆਖਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ

ਅਪਣਾ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਘਾੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੇਖਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਾ ਗੁੰਝਲ਼ਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ-ਬੁਹਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਅਯੋਗ ਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਲੁਕਵੀਂ ਤੇ ਕਾਟਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੋਲੀ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨੀ ਗੂੰਗੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣਾ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੋਲੀ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸਮਤੁੱਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਯੁੱਗ-ਖੰਡ ਤੇ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਵੇ।

ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਣਤਰ :-

ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਾਸਾਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਨੇਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬੁਣਤਰ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੇਲੋੜਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਲੁੜੀਂਦੀ ਗੱਲ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਤਰਾਵਾਂ/ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਗਵਾਏ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ-ਸਾਹਿਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉੱਘੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁਰਲੱਭ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ (ਨਿਰਭੈ ਯੋਧਾ), ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ (ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ) ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪੀਆਂ। ਸੇਠੀ ਨੇ 'ਇਤਿਹਾਸ ਨੇਤਾ ਜੀ' 'ਜੀਵਨ ਜਰਨੈਲ

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ', ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ' 'ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲ਼ਾ', ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਰਚਿਤ 'ਜੀਵਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ', 'ਜੀਵਨ ਸ੍ਰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ' 'ਜੀਵਨ ਕੰਵਰ-ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ', 'ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਉਸਰਈਏ', 'ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਿੰਦੇ' ਆਦਿ ਉਲੇਖ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕੇ ਪੂਰਨ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਜੀਵਨੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੁਲ਼ਝੀ, ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀਆਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜਸ ਨੇ 'ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ' 'ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ', 'ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਬਾਬੇ', 'ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ' ਆਦਿ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਯੋਧਾ ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ' ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਵਾਨੇ', ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹਉਰਾ ਨੇ 'ਜੁਝਾਰੂ ਸੂਰਮੇ', ਬਚਿੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸੂਰਬੀਰ' ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ 'ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ', 'ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ', ਪ੍ਰਿੰ: ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ', ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ', ਪ੍ਰਿੰ : ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ', ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ' ਜੀਵਨੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੇ 'ਜੀਵਨੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ', ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕਰਵਰਤੀ ਨੇ 'ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ', ਡਾ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਨੇ 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ-ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ' ਆਦਿ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ।

ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਲ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪੀ। ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਡਾ.ਕਾਲੇਪਾਣੀ', ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਨੇ 'ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ', ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ 'ਜੀਵਨੀ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ', ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ 'ਰਾਜ ਹੰਸ' ਆਦਿ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ 'ਜੀਵਨ

ਤੇ ਰਚਨਾ' ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਸੰਕਲਪ- ਖ਼ਿਆਲ, ਮਨੋਰਥ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨਾ। **ਸੰਪੂਰਨ**- ਸਾਰਾ, ਸਭ, ਤਮਾਮ। **ਬਿਰਤਾਂਤ**- ਵੇਰਵਾ, ਹਾਲ-ਚਾਲ। **ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ**- ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ। **ਨਿੱਜਤਵ**- ਆਪਾ। **ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਕਥਾਵਾਂ**- ਮਿਥ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ। **ਸਮਤੁੱਲ**- ਅਨੁਸਾਰ, ਬਰਾਬਰ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-

1. ਸੂਝਵਾਨ _______ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।
2. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ _______ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਹੈ।
3. ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤੱਤ_______ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
4. ਅੱਜ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ_______ ਸ਼ਰਧਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ।
5. ਅੰਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ _______ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਜੀਵਨੀ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ?
2. ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਪਰਜੀਵੀ ਕਲਾ ਕਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ?
3. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਰੂਪ ਸ੍ਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ?
4. ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਭਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
5. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
3. ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਨਪਸੰਦ ਨਾਇਕ (ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਖਿਡਾਰੀ, ਨੇਤਾ, ਅਭਿਨੇਤਾ ਆਦਿ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

8
ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਾਰਤਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ" ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੰਢਾਏ ਅਤੇ ਭੋਗੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨੀ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ, ਡਾਇਰੀ, ਸੰਸਮਰਨ ਆਦਿ ਨਾਲ਼ ਰਲ਼ਗੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇੱਕ ਵਿੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਤਾ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਸ੍ਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਛਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਧੁੰਦ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਸ੍ਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ੍ਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬੀਤੇ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਲੇਖਕ/ਨਾਇਕ ਦੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰਜਨ ਪਲਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗੰਢ ਤੁਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ

ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ/ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਹਿਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬੁਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। 'ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਧਰਮ ਚੰਦ ਵਾਤਿਸ਼ ਨੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਹਨ- ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੱਤ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੱਤ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਨੰਗਾ ਸੱਚ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਾ, ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਲ਼ੀ-ਮਿਲ਼ੀ ਰਾਇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ - :

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿੱਜੀ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਨੇਵਾਹ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਲ਼ਝੀ ਤਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾ ਰੂਪ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਇਸ ਚੋਣ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਵਿਓਂਤਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਦਿਲਚਸਪ, ਰੋਚਕ ਤੇ ਗਿਆਨਦਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ਾਸਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਠਨਾਈ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਯਤਨ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਦੇ ਦੀ

ਹੋਣੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਨਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ 'ਸ੍ਵੈ' ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਰਲ਼ ਕੇ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧੂੜ ਨਾਲ਼ ਰੰਗ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਸਮੈਲ਼ਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੀ ਘਾਸੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਸ਼ਕਾ ਚਮਕਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ 'ਯਾਦਾਂ' ਵੀ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਢਾਲ਼ ਕੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੰਗਾ-ਸੱਚ :-

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਤੇ ਆਪ-ਹੰਢਾਇਆ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਠੋਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਥਾਪਿਤ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿਚਲਾ ਸੱਚ, ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੰਗੇ ਸੱਚ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ (ਜਾਤੀ) ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉੱਜਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲ਼ੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਓਹਲੇ ਹੀ ਢੱਕੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲ਼ੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਪਰ 'ਸਾਰਾ ਸੱਚ' ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਗ-ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਆਪਾ :-

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਊਣਤਾਈਆਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਗੂੜ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਵੀ ਕਰੀਏ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "Know Thyself" ਅਰਥਾਤ 'ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣੋ', ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ "ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ" ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ-ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਆਤਮ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਾ ਜਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਏਥੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਆਪ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਫੋਕੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ" ਆਪੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪੇ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ :-

ਇਹੋ ਆਪਾ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦੂਰ ਫ਼ਾਸਲੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇੱਕੋ ਵੇਲ਼ੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਲ਼ੇ-ਦੁਆਲ਼ੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਲੇਖਕ ਜੋ ਵੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇੱਕ ਦਾ ਦੂਜੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਾ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰੀਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੁੱਖ

ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਤਤਕਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਮਾਨ-ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤਜਰਬੇ (ਅਨੁਭਵ) :-

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਪਰਨ ਵੇਲ਼ੇ ਹੀ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਜਰਬਿਆਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਲੜੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕੌੜੇ ਮਿੱਠੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜੇਹਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਥਿੜਕਿਆ ਹੈ, ਅਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਲਾਭ ਲਈ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਤਜਰਬੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਅਸ਼ੁੱਭ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਭ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਚ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ, ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਹੰਢਾਏ ਹੋਏ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜੇ ਹੋਏ ਜੰਗ ਨਾਲ਼ੋਂ ਜੰਗ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਧੇਰੇ ਸੱਚਾ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ :-

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਚਰਿੱਤਰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਤੇ ਨੇਕਨਾਮੀ ਖੱਟੀ ਹੋਵੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਕੋਈ ਚੇਤੰਨ ਕਲਾਕਾਰ, ਅਨੂਠਾ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੁਹਰਿਦ ਪੁਰਸ਼

ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਝੂਠ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਗੁਣ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ "ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਖਿੜਕੀ ਜਾਂ ਝਰੋਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਥਾਣੀਂ ਅਸੀਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।" ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਵਿਆਪਕ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਤਰ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਦੇਸ ਭਗਤ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਸੈਨਿਕ, ਅਭਿਨੇਤਾ, ਖਿਡਾਰੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਦਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਹਸਤਾਖਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :-

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਰਸਮਈ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਜਿੱਥੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਬੜਾ ਸੁਘੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਤੇ ਰਵਾਨੀ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਢੰਗ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਹੋਵੇ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਹੋਵੇ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਜੀ-ਧਜੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਸੱਚ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ-ਵਰਗ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਪੰਧ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਉਦੇਸ਼ :-

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੁਆਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ਼ੀਆਂ, ਨਾਕਾਮੀਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ੍ਰੋਤ ਬਣ ਸਕਣ ਕਿਉਂਕਿ "ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ "ਕਨਫੈਸ਼ਨਜ਼" ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਆਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀਆ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ, ਸ਼ੁੱਧ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਜੁੜ ਕੇ ਹੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗਾ-ਮੰਦਾ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਮਨੁੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ।

ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ :-

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਠਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਚਲੰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੁੜੀਂਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਆਮ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਪਰਿਪੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਇਸ ਊਣਤਾਈ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਝਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਿਹੜੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਆਂਦਰੇ ਮੋਰਿਸ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਮੌਲਿਕ-ਪਾਪ (Original Sin) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਉਣਤਾਈ ਇਹ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੁਚੱਜੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਡਰੋਂ ਮਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ :-

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰ.ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਆਰਸੀ', ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ' ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਫ਼ਿਲਮੀ ਯਾਤਰਾ' ਤੇ 'ਗ਼ੈਰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਡਾਇਰੀ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ 'ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ', ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮੇਰਾ ਆਪਾ', ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ', ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਨੇ 'ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ' ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿੰਸਰਾ ਨੇ 'ਉਹ ਵੀ ਦਿਨ ਸਨ', ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ' ਪ੍ਰੋ. ਗਾਰਗੀ ਨੇ 'ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ', ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ 'ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ', 'ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰ ਘਰੁ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ 'ਮੇਰੇ ਪੱਤੇ ਮੇਰੀ ਖੇਡ', ਪ੍ਰੋ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ 'ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ,' 'ਤੁਰਦਿਆਂ-ਤੁਰਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ, ਛਾਂਵੇਂ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ (ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਤੇ ਕੂੜਾ, ਕਬਾੜਾ), ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਪਗਡੰਡੀਆਂ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ 'ਬਾਰਿ ਜਾਉ ਲਖ ਬੇਰੀਆਂ', ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਨੇ 'ਜੀਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਦਾ ਹੈ' (ਭਾਗ -1 ਅਤੇ 11), ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਕੀਂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਤੇ ਕਲ਼ਮ ਅਜਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਗੋਰਕੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੇ ਜਾਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉੱਜਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ– ਆਤਮ ਕਥਾ। **ਸੰਸਮਰਨ**– ਯਾਦਾਂ। **ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ**– ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ। **ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ**– ਸੂਖ਼ਮ ਸੋਚਣ ਵਾਲ਼ਾ, ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਾਲ਼ਾ। **ਸ਼ੁਹਰਤ**– ਮਸ਼ਹੂਰੀ। **ਸੁਹਿਰਦ**– ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ਾ। **ਸੁਘੜ**– ਸਿਆਣਾ। **ਵਿਵੇਕ**– ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ। **ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ**– ਨਤੀਜਾ ਦੇਖਣ ਵਾਲ਼ਾ, ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼। **ਪਰਿਪੇਖ**– ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ। **ਕਠਿਨ**– ਔਖਾ। **ਲੋਹੇ ਦੇ ਚਣੇ ਚਬਾਉਣਾ**– ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਕਠਿਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਆਉਣੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) **ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-**

1. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੰਢਾਏ ਅਤੇ ਭੋਗੇ ਪਲਾਂ ਦੀ _____ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ________ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।
3. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ________ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹੈ।
4. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ________ਹੈ ਜਿਸ ਥਾਂਵੀਂ ਅਸੀਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
5. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕੋਈ________ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :**

1. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
2. ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ।
4. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(ੲ) **ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :**

1. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

2. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

3. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਊਣਤਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲੇਖ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਆਪਣੀ ਸਕੂਲ ਲਾਈਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਲੈ ਕੇ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖੋ।

9

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

"ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਘੁਮੱਕੜ-ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਘੁੰਮਣਾ-ਫਿਰਨਾ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਤੇ ਘੁਮੱਕੜ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੇਖਣ ਤੇ ਮਾਣਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸਾਂ ਤੇ ਭੂ-ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ, ਰੁੱਤਾਂ-ਮੌਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗ-ਰੰਗੀਨੀ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਬੋਧ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਲ ਹੈ, ਇੱਕ ਲੈਅ ਹੈ, ਇੱਕ ਗਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸੈਲਾਨੀ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੰਡ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੇ ਤਾਂਘ ਹੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਿੰਦੂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਾਂਘ ਤੇ ਉਮੰਗ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖ ਸੀਮਿਤ ਘਰ-ਬਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਮਾਣਨ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵੱਲ਼ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਤਮੰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਚੀਨ ਦਾ ਫਾਹੀਆਨ ਤੇ ਹਿਉਨਸਾਂਗ, ਅਰਬ ਦਾ ਅਲਬਰੂਨੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮਾਰਕੋਪੋਲੋ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਯਾਤਰੀ ਸਨ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਜਨਮ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਵਸੀਭੂਤ ਹੋ ਕੇ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਵਕ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸੂ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਕਿਸੇ ਭੂ-ਖੰਡ ਤੇ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਰੰਗ ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਮਕਰਨ :

"ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਸਫ਼ਰ ਅਤੇ ਨਾਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ Travelogue ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸਚਿੱਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨੂੰ "ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਾਹਿਤਯ" ਅਥਵਾ "ਯਾਤ੍ਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ" (ਯਾਤ੍ਰਾ ਵ੍ਰਿਤਾਂਤ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੱਛਣ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੱਝਵੀਂ/ਸੰਗਠਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚ ਲੈਣਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ-

"ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੈਰ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪ ਹੀ ਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲ਼ਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਖਿੰਡਰੇ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਰੋਚਕ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਘਰ ਬੈਠੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ-ਵਿਦੇਸ ਦੀ ਸੈਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਵੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਣਜਾਣੀ ਤੇ ਦੁਰੇਡੀ ਧਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਤੇ ਬਹੁਪਸਾਰੀ ਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਰੂਪ-ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸੈਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵੰਨਗੀਆਂ 'ਤੇ ਉੱਸਰਿਆ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਮਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲ਼ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗਿਆਨਮਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਲਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ, ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਆਨ, ਵਿਵਰਨ ਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਸਾਹਿਤ-ਜਗਤ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ-ਮਈ ਰੂਪ-ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੈਲਾਨੀ ਅਸਲੀ ਤੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪ-ਹੰਢਾਏ ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ - ਲੇਖਕ ਦੇ ਗੁਣ :

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਕਲ਼ੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਨਾਲ਼ੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਲੇਖਕ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਇੱਕ ਸੈਲਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਚੇਤ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਵਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਅਲੋਚਨਾ-ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲ਼ਾ ਸੈਲਾਨੀ ਹੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਰੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਇਸ ਹੁਨਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਣ ਉਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇ, ਕਲਪਨਾ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕਲਮ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ, ਪਰਵਾਸੀ ਧਰਤੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੀਝ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਦਗਾਰਾ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਹੋਵੇ।

ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਰਚੈਤਾ ਇੱਕ ਚੇਤੰਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਯਾਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ "ਅਣਗਾਹੇ ਰਾਹ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਟੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਥਿੰਦੇ ਬੂਹਿਆਂ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" (ਸੱਚੋ-ਸੱਚ-ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ)। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇੱਕ ਸਫ਼ੀਰ, ਇੱਕ ਰਾਜਦੂਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਗ੍ਰਦੂਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਥਾਂ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਸੁਯੋਗ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਉਹ ਸੈਲਾਨੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਦੇਸ-ਗਮਨ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਣ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ਼ ਤਤਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਲੇਖਕ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਮੌਜ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਮਾਪ ਦੰਡ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਉਹ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਪਲਬਧ ਬਾਹਰੀ-ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰ-ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸ੍ਵੈ-ਦੇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਪਰਾਏ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਲਈ ਵੀ ਉਦਾਰ ਹੋਵੇ।

ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਯਾਤਰੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਯਾਤਰਾਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉੱਭਰੇਗੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸੱਭੋ ਕੁਝ ਦੁਜੈਲਾ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਯਾਤਰਾ-ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਆਤਮ-ਚਰਿੱਤਰ ਜਾਂ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਲੇਖਕ ਆਪਣਾ-ਆਪਾ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹੋ ਸੈਲਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਸੁਯੋਗ ਲੇਖਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਦੇਸ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਣ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ਼ ਤਤਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਤੱਤ :

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਂਞ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਤੱਤ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1. ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਵਰਨ :

ਸੈਲਾਨੀ ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਸੈਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੇਸ, ਭੂ-ਖੰਡ ਜਾਂ ਟਾਪੂ ਉਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੈਲਾਨੀ ਉਸ ਦੇਸ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦਾ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਵਿਵਰਨ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਵਰਨ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਜਿਸ ਦੇਸ਼/ਭੂ-ਖੰਡ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਦਾ, ਵਾਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਗਿਆਸੂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ-ਅਧੀਨ ਭੂ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. **ਸੰਸਥਾਵਾਂ :**

ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਲਗ-ਪਗ ਹਰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਅਕ,ਧਾਰਮਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਤੱਥ-ਮੂਲਕ ਸਮਗਰੀ ਹਨ।

ਯਾਤਰਾ-ਅਧੀਨ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੜਨ-ਪੜਾਉਣ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਨਾਲ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰੀ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਾਰ ਸਿਹਤ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਵਾਲ਼ੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਰੇਗਾ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਲਾਕਾਰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ/ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਏਗਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ 'ਗਰੀਨਿਚ ਵਿਲੇਜ' ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਆਪਣੀ ਯੂਰਪ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਸਿਹਤ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਉਪਜ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ :

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਯਾਤਰਾ-ਅਧੀਨ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਉਪਜ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਰੇਗਾ। ਇੱਕ ਆਮ-ਯਾਤਰੀ ਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਲਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਉਪਜ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਤੱਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ :

ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸੈਲਾਨੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਰਥਾਤ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਨਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਆਪਣੀ ਯੂਰਪ ਫੇਰੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੇ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਕੋਕਾ-ਕੋਲਾ ਮੰਗਣ ਉਪਰੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬਿਖੇੜੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੌਰਾਨ ਰੂਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਰੂਸੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ :-

ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਸੈਲਾਨੀ ਦਾ ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੀ

ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ/ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਲ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ਼ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਾਲ਼ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਠਕ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਪਾਠਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਤਸਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਾਰ ਦੀ ਅਹਿਮ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

6. ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਵਲੀ ਤੇ ਅਜੂਬੇ :-

ਹਰ ਇੱਕ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਫ਼ਲ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਾਤਰਾ ਅਧੀਨ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅਜੂਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਰੋਚਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਡਿਜ਼ਨੀਲੈਂਡ, ਵੈਨਕੂਵਰ, ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਸਕਾਈ ਟਰੇਨ, ਐਡਮਿੰਟਨ (ਕਨੇਡਾ) ਵਿੱਚ ਰੋਲਰ ਕੋਸਟਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਜ-ਮਹੱਲ ਅਜਿਹੇ ਅਜੂਬੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਉਸਾਰੂ ਤੱਤ ਤੇ ਤੱਥ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਪੱਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਸਤੂ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ।

7. ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਿਰਾਸਤ :-

ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸੈਲਾਨੀ ਯਾਤਰਾ-ਅਧੀਨ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਆਗਰਾ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ 'ਤਾਜ-ਮਹੱਲ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗਾ।

8. ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ :-

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼-ਬਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਣਡਿੱਠ, ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਲਾਨੀ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਓਪਰੀ ਤੇ ਅਜਨਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਆਂਤਰਿਕ ਭੇਤ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਨ ਸ੍ਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਭੂ-ਖੰਡਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਵਲਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ (ਕਮਲਾ-ਅਕਾਲੀ), ਪਰਦੇਸ ਯਾਤਰਾ (ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ), ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ(ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ), ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ(ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ), ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ(ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ) ਅਤੇ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ (ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ) ਆਦਿ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਬਹੁ-ਉਦੇਸ਼ੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਰਨਣ ਤੇ ਵੇਰਵੇ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਗਿਆਨ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਪੂਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ "ਮਨ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸਰੋਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁੱਟਦੇ ਫੁਰਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।"

9. 'ਮੈਂ' ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਚਨਾ :-

ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਾਂਗ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵੀ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਇਕ ਤੇ ਲੇਖਕ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭੂ-ਖੰਡ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਲੇਖਕ 'ਮੈਂ-ਸ਼ੈਲੀ' ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੇਖੀ-ਭਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਲੇਖਕ-ਸੈਲਾਨੀ ਖ਼ੁਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪ ਹੀ ਨਾਇਕ, ਆਪ ਹੀ ਆਲੋਚਕ, ਆਪ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਤਰਾ-ਸਮਾਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਤਰੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ-ਪੱਟ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸ਼ਾਂਤ-ਛਿਣਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ (ਸਿਰਜਣਾ) ਕਰਦਾ ਹੈ।

10. ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ :

ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਮਹਿਜ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ/ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਘੜਮਸ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਲਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖ਼ੂਬੀਆਂ, ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਸੱਜਰੇ-ਸੱਜਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ , ਰੋਚਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਅਖਾਣ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਉਲੇਖ-ਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ (ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ) ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ -ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

"ਏਥੇ ਵਲੈਤ ਦੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੁਆਲ਼ੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੋਹਣੀ ਚਿੱਟੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਟਿੱਬੇ ਦੂਰ ਤੀਕ ਲਾਰਾਂ ਬੰਨੀਂ ਖਲੋਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਖਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਕਦੇ ਨੇੜੇ ਕਦੇ ਦੂਰ ਆਉਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ (ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ) ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਵਰਨਣ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੇਖੋ :

"ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਆਸਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ਼ ਕੇ ਨਿਕਲ਼ਿਆ ਸਾਂ (ਅਮਰੀਕਾ ਲਈ) ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਰਗੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਮੁਖੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਾਲ ਗੱਡੀ ਜਿੰਨੀ ਲੰਮੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲੰਬਸ ਵਾਲ਼ਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।"

"ਯੋਰਪ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਜਵਾਨ ਹੈ ....ਅਮਰੀਕਾ

ਉੱਛਲ਼-ਉੱਛਲ਼, ਡੁੱਲ੍ਹ-ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਦੇਸ ਹੈ ...... ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਇੰਞ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਗਲ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ...... ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ ਵਾਲ਼ਾ ਹੈ..... ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੈਰਿਸ ਬਿਨਾਂ ਬੁਲਾਏ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਤੇ ਦਿੱਤੇ ਚਲੇ ਜਾਵੋ ਤਾਂ ਵੀ ਪੈਰਿਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਵਾਂਗ ਅਪਣਾ ਲਵੇਗਾ।"

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਲਾ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇੱਕ ਗੱਦਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਮਿਲ਼ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਥਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਪਾਤਰ ਸ਼ੈਲੀ। ਪਰ ਗ਼ਲਪ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਹਰ ਲੇਖਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪਾਣ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਭੌਤਿਕ ਸਥੂਲ ਸੱਚ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਉਲਾਰਾਂ ਤੇ ਅਨਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਵਚਨਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਅ:-

"ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਈ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਜਾਂ ਯਾਤਰਾ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਬੀਜ ਅੰਸ਼ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲ਼ਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਫ਼ਰ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਦਭਵ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਦੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਸਿੰਦਬਾਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਓਡੀਸੀ (Odissey) ਪੁਰਾਤਨ ਸਫ਼ਰ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕੜੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਹਾਲ ਕ੍ਰਮ-ਬੱਧ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਾਹੀਆਨ, ਹਿਊਨਸਾਂਗ, ਇਤਸਿੰਗ, ਇਬਨਬਤੂਤਾ, ਅਲਬਰੂਨੀ, ਮਾਰਕੋਪੋਲੋ ਬਰਨੀਅਰ ਤੇ ਟੈਵਰਨੀਅਰ

ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ-ਵਿਦੇਸ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਫ਼ਰ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ-ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ-ਸਮਾਚਾਰ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਟਰ ਮਾਰਟਿਰ (Peter Martyr) ਅਤੇ ਪਿੰਟੋ (Pinto) ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੈਲਾਨੀ ਨਵੇਂ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ, ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਆਦਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੇਟੇ (Goethe), ਬਾਇਰਨ (Byron) ਸਵੇਨ ਹੇਡਨ (Sevn Hedin) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਸਾਹਿਤ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸੇ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਸਾਹਿਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਯਾਤਰਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਰੂਪ ਦਾ ਮੁੱਢ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ "ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਨਾਲ਼ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬੜੀ ਸਾਊ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ "ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ" ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ "ਪਰਦੇਸ ਯਾਤਰਾ" ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਦਾ "ਸੈਲਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ ਯਾਤਰਾ" ਐੱਸ.ਐੱਸ.

ਅਮੋਲ ਦਾ "ਯਾਤਰੂ ਦੀ ਡਾਇਰੀ", ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਮੇਰਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ "ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ" ਆਦਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ "ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼" ਤੇ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦਾ "ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ" ਵੀ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ "ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼" ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਦਾ "ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ" ਅਤੇ "ਚੀਨ ਦੀ ਫੇਰੀ" ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤਿ ਰੋਚਕ ਹਨ। ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦਾ "ਸੱਚੋ-ਸੱਚ-ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ" ਨਵੀਨਤਮ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਨੇ ਗੋਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਉਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਅਨੋਖੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਲਾਜਵਾਬ ਹਨ।

ਬੀਤੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬੇ-ਹੱਦ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਯਾਤਰੂ ਤਾਂ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਵੇਖੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ, ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਆਪਣੇ ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ, ਡਾ. ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਅਮੋਲ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਗੁਰਬਚਨ ਭੁੱਲਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਅਤਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੂਰੀ, ਬਰਜਿੰਦਰ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਡਾ. ਅੰਬਰੀਸ਼ (ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ) ਅਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਘੁਮੱਕੜ ਮਨੋਬਿਰਤੀ- ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ। **ਉਤਸੁਕ**- ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ਾ। **ਉਮੰਗ**- ਇੱਛਾ। **ਉਦਭਵ**- ਉਤਪਤੀ। **ਰੂਪਾਂਤਰ**- ਬਦਲਣਾ, ਹੋਰ ਰੂਪ। **ਸੈਲਾਨੀ**- ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ। **ਸਮਰਪਣ**- ਅਰਪਨ

ਕਰਨਾ। **ਤਤਪਰ**– ਤਿਆਰ। **ਵਿਰਾਸਤ**– ਵਿਰਸਾ। **ਮੁਜੱਸਮਾ**– ਸਮੂਹ। **ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ**– ਜੀਵਨ ਜਾਚ। **ਅਗ੍ਰਭੂਮੀ**– ਅਗਲਾ ਰੂਪ। **ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ**– ਪਿਛਲਾ ਰੂਪ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-

1. ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ________ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ।
2. ਜਿਹੜੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ________ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇੱਕ________ ਰਚਨਾ ਹੈ।
4. ________ ਕਿਸੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਤੱਥ-ਮੂਲਕ ਸਮਗਰੀ ਹਨ।
5. ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਾਂਗ ________ਵੀ ਮੈਂ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(ਅ) ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ?
2. ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
3. ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ਼ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ?

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?
3. ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

5. ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।
   ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ਼ ਸਹਿਮਤ ਹੋ?

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਗਏ ਹੋ? ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਸਾਂਝਾ ਕਰੋ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਛੰਦ

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਵੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਗਲ ਰਿਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਛੰਦ-ਸੂਤਰ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਗਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ "ਪਿੰਗਲ" ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ-

"ਪਿੰਗਲ ਬਾਝ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਗੀਤਾਂ ਬਾਝ ਗਿਆਨ"

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜੁਗਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਛੰਦ --

- ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਂਦੇ ਹਨ।
- ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੱਜਰਾਪਣ ਤਾਜ਼ਗੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹਨ।
- ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰਸ ਤੇ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਕਵੀ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

'ਛੰਦ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਲਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ, ਆਮ/ਸਮਾਨਯ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਗੀਤ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ 'ਛੰਦ' ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਲ਼ ਕੇ ਸੁਹਜ/ਸੌਂਦਰਯ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ

ਹਾਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨੇਮ-ਬੱਧ ਸੰਗਠਨ ਹੀ 'ਛੰਦ' ਹੈ। ਜਾਂ "ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ਼ ਜੋ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਛੰਦ ਹੈ।"

ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਮੁਕਤ ਛੰਦ' ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ਼ 'ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ' ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ਼੍ਰੇਸਠ ਕਵਿਤਾ 'ਛੰਦ' ਮੁਕਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਛੰਦ-ਯੁਕਤ ਵੀ'। ਪਰੰਤੂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ

ਵਰਨ : 'ਛੰਦਾਬੰਦੀ' ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ (ਪੈਂਤੀ) ਦੇ ਹਰ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਵਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਕ,ਖ, ਗ, ਘ,ਚ, ਛ, ਬ, ਭ ਆਦਿ।

ਲਗਾਂ : ਲਗਾਂ ਸ੍ਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਲਗਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲ਼ਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੱਗਦੀਆਂ ਲਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਹੈ –

ਮੁਕਤਾ	–	ਦੁਲਾਵਾਂ	ੈ
ਕੰਨਾ	ਾ	ਹੋੜਾ	ੋ
ਸਿਹਾਰੀ	ਿ	ਕਨੌੜਾ	ੌ
ਬਿਹਾਰੀ	ੀ	ਟਿੱਪੀ	ੰ
ਔਂਕੜ	ੁ	ਬਿੰਦੀ	ਂ
ਦੁਲੈਂਕੜ	ੂ	ਅਧਕ	ੱ
ਲਾਂ	ੇ		

*ਮੁਕਤਾ ਸ੍ਵਰ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਵੇਲ਼ੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤਾ ਵਾਲ਼ੇ ਅੱਖਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ /ਅ/ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਚ, ਰ, ਨ ਅੱਖਰ ਮੁਕਤਾ ਅੱਖਰ ਹਨ।

ਮਾਤਰਾ :

ਕਿਸੇ ਵਰਨ (ਅੱਖਰ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ "ਮਾਤਰਾ" ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਰਾ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ- ਲਘੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ। ਲਘੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵੱਡੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਮੁਕਤਾ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਲਗਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਘੂ ਵਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਲਘੂ ਵਰਨ

(i) ਮੁਕਤਾ ਅੱਖਰ, ਜਿਵੇਂ ਕ,ਖ, ਗ, ਚ ਆਦਿ।

(ii) (ਿ) ਸਿਹਾਰੀ ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਖਿ, ਗਿ, ਚਿ ਆਦਿ।

(iii) (ੁ) ਔਂਕੜ ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੁ, ਖੁ, ਗੁ, ਚੁ ਆਦਿ।

ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਵਰਨ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਨ ਲਈ 1 (ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਲਕੀਰ) ਹੈ :

I I
ਕਰ = ਦੋ ਲਘੂ

I I I
ਸੁਹਜ = ਤਿੰਨ ਲਘੂ

I I
ਸਿਰ = ਦੋ ਲਘੂ

ਸੁਰਖਿਅਤ = ਪੰਜ ਲਘੂ

ਗੁਰੂ ਵਰਨ :

1. ਕੰਨੇ (ਾ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕਾ, ਖਾ, ਗਾ, ਚਾ ਆਦਿ।
2. ਬਿਹਾਰੀ (ੀ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੀ, ਖੀ, ਗੀ, ਚੀ ਆਦਿ।
3. ਦੁਲੈਂਕੜ (ੂ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੂ, ਖੂ, ਗੂ, ਚੂ ਆਦਿ।
4. ਲਾਂ (ੇ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੇ, ਖੇ, ਗੇ, ਚੇ ਆਦਿ।

5. ਦੁਲਾਵਾਂ (ੈ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੈ, ਖੈ, ਗੈ, ਚੈ ਆਦਿ।

6. ਹੋੜਾ (ੋ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋ, ਖੋ, ਗੋ, ਚੋ ਆਦਿ।

7. ਕਨੌੜਾ (ੌ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੌ, ਖੌ, ਗੌ, ਚੌ ਆਦਿ।

8. ਟਿੱਪੀ (ੰ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੰ, ਖੰ, ਗੰ, ਚੰ ਆਦਿ।

9. ਅਧਕ (ੱ) ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕੱ, ਖੱ, ਗੱ, ਚੱ ਆਦਿ।

ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਵਰਨ ਦੋ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਨ ਲਈ 'S' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰ S ਵਰਗਾ) ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ :

S S

ਕੌਮੀ = ਦੋ ਗੁਰੂ = 4 ਮਾਤਰਾ

S S

ਸਾਰਾ = ਦੋ ਗੁਰੂ = 4 ਮਾਤਰਾ

S S S

ਧੋਬੀਆਂ = ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ= 6 ਮਾਤਰਾ

ਨੋਟ : ਬਿੰਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਰਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਬਿੰਦੀ ਲਘੂ ਲਗਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮਾਤਰਾ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤੁਕ : ਵਰਨ, ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਲਘੂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ 'ਤੁਕ' ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਸਤਰ ਜਾਂ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ 'ਤੁਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ –

ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਤਪਸ਼ ਥਲਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ, ਆਣ ਫਿਰਾਕ ਰੰਞਾਣੀ।
ਕਿਚਰਕ ਨੈਣ ਕਰਨ ਦਿਲਬਰੀਆਂ, ਚੋਣ ਲਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ।
ਫਿਰ ਫਿਰ ਡਾਢ ਕਰੇ ਹੱਠ ਦਿਲ ਦਾ, ਪਰ ਜਦ ਬਹੁਤ ਵਿਹਾਣੀ।
ਹਾਸ਼ਮ ਯਾਦ ਭੰਬੋਰ ਪਿਆ ਉਸ, ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਮਾਨ ਨਿਮਾਣੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ।

ਗਣ : ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਗਣ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਉਹ ਇੱਕਠ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਗਣ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਚਰਨ : ਚਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਪੈਰ ਹੈ ਪਰ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤੁਕ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਠਹਿਰਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਕ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਚਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸਗਲ ਦੁਆਰ ਕਉ ਛਾਡਿ ਕੈ
ਗਹਿਓ ਤੁਹਾਰੋ ਦੁਆਰ।

ਇਸ ਇੱਕ ਤੁਕ ਵਿੱਚ "ਕੈ" ਤੇ ਠਹਿਰਾਉ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਠਹਿਰਾਉ ਦੁਆਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਉਂ ਏਥੇ ਦੋ ਚਰਨ ਹਨ।

ਤੁਕਾਂਤ : ਤੁਕ+ਅੰਤ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਤੁਕ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੈ ਇਹ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇ-ਮੇਲ ਵੀ। ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰੰਞਾਣੀ, ਪਾਣੀ, ਵਿਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਿਮਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਬਿਸਰਾਮ : ਛੰਦ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਵਿਰਾਮ ਜਾਂ ਠਹਿਰਾਓ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਸਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਕ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਬਿਸਰਾਮ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ ਕਾਮਾ (,) ਨਾਲ਼ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਰਾਮ ਅਰਥਾਤ ਡੰਡੀ (।) ਰਾਹੀਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੁਕਾਂਗ : ਤੁਕਾਂਗ ਸ਼ਬਦ ਤੁਕ+ਅੰਗ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗਣ ਨਾਲ਼ ਤੁਕ ਦੇ ਜੋ ਭਾਗ ਬਣਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਕਾਂਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਛੰਦ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

1. **ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ** : ਵਰਨਿਕ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵਰਨਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬਿੱਤ ਅਤੇ ਕੋਰੜਾ ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ ਹਨ।

2. **ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ** : ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਨ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹਨ।

3. **ਗਣਿਕ ਛੰਦ** : ਗਣਿਕ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਗਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਬਿੱਤ, ਕੋਰੜਾ, ਦੋਹਰਾ, ਦਵਈਆ, ਚੌਪਈ ਅਤੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਕਬਿੱਤ ਛੰਦ :-

ਲੱਛਣ :

ਕਬਿੱਤ ਇੱਕ ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਲੰਮੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੋ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਦੋ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਚਾਰ ਬਿਸਰਾਮਾਂ ਨੂੰ 'ਤੁਕਾਂਗ' ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਹਰੇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਠ-ਅੱਠ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਤੁਕਾਂਗ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਠ ਵਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 31 (8+8+8+7) ਜਾਂ 32 (8+8+8+8) ਵਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਚਾਰੋਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕਬਿੱਤ ਛੰਦ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ :

(ੳ) ਚਲ ਮਨਾ ਤੁਰੀ ਚੱਲ, ਸਚੇ ਰਾਹੇ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ,

ਪੁੱਜ ਉਸ ਦਰ ਉੱਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਅੰਤ ਜਾਣਾ ਹੈ। (8+8+8+7=31 ਵਰਨ)

ਰਿਖੀ ਮੁਨੀ ਜਤੀ ਤਪੀ, ਸਾਧ ਸੰਤ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ,

ਆਸਰਾ ਹੈ ਉਹੋ ਸੱਚਾ, ਉਹੋ ਹੀ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ। (8+8+8+7=31 ਵਰਨ)

ਉਸ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਰਾਤ ਦਿਨ ਵੱਸ ਦਿੱਲੋਂ,

ਜੂਨਾਂ ਜਮਾਂ ਨਰਕਾ ਤੋਂ, ਉਸੇ ਹੀ ਬਚਾਣਾ ਹੈ। (8+8+8+7=31 ਵਰਨ)

ਵਲ਼ ਛਲ਼ ਦਗ਼ਾ ਝੂਠ, ਚੋਰੀ ਠੱਗੀ ਪਾਪ ਛੱਡ,

ਹੋ ਜਾ ਸਿੱਧਾ 'ਤੀਰ' ਵਾਂਗ, ਰਾਹ ਜੇ ਤੂੰ ਪਾਣਾ ਹੈ। (8+8+8+7=31 ਵਰਨ)

(ਤੀਰ)

(ਅ) ਜੇ ਤੂੰ ਪੰਧ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਸੌਖ ਨਾਲ਼ ਕੱਟਣਾ ਏਂ,
ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਭ ਵਾਲ਼ੀ, ਮੋਢਿਓਂ ਉਤਾਰ ਗੰਢ।(8+8+8+8=32 ਵਰਨ)
ਪੱਲਾ ਫੜ ਘੁੱਟ ਕੇ ਤੂੰ, ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਾ ਹੀ,
ਜਣੇ ਖਣੇ ਨਾਲ਼ ਪਿਆ, ਐਂਵੇਂ ਨਾ ਪਿਆਰ ਗੰਢ।(8+8+8+8=32 ਵਰਨ)
ਭਲਾਂ ਰੱਬ ਆਸਰੇ ਨੂੰ, ਜੱਗ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਕੀ ਏ,
ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਦਾ ਨਾ, ਘੋੜ ਅਸਵਾਰ ਗੰਢ।(8+8+8+8=32 ਵਰਨ)
ਘੁੱਟ ਘੁੱਟ ਪੱਲੇ ਬੰਨ, ਕੰਮ ਸਾਰੇ ਨੇਕੀਆਂ ਦੇ,
ਸੂਮ ਜਿਵੇਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪੈਸਿਆਂ ਥੀਂ ਮਾਰ ਗੰਢ।(8+8+8+8=32 ਵਰਨ)

(ਸਰਫ਼)

(ਇ) ਕੱਕਰਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਪੁੱਟ, ਨੰਗ ਕਰ ਛੱਡੇ ਰੁੱਖ,
ਹੋ ਗਏ ਨਿਹਾਲ ਅੱਜ, ਪੁੰਗਰ ਕੇ ਡਾਲੀਆਂ।(8+8+8+7=31 ਵਰਨ)
ਡਾਲੀਆਂ ਕਚਾਹ ਵਾਂਗ, ਕੂਲ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦ ਪਈ,
ਆਲਣੇ ਦੇ ਬੋਟਾਂ ਵਾਂਗ, ਖੰਭੀਆਂ ਉਛਾਲ਼ੀਆਂ।
ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬੂਟਿਆਂ ਨੇ, ਡੋਡੀਆਂ ਉਭਾਰੀਆਂ ਤੇ,
ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਪੌਣ ਆ ਕੇ, ਸੁੱਤੀਆਂ ਉਠਾਲ਼ੀਆਂ।
ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹੱਸਦੀਆਂ, ਵੱਸਦਾ ਜਹਾਨ ਵੇਖ,
ਗੁੱਟ ਉੱਤੇ ਕੇਸਰ, ਗੁਲਾਬ ਉੱਤੇ ਲਾਲੀਆਂ।

(ਚਾਤ੍ਰਿਕ)

ਕੋਰੜਾ ਛੰਦ

ਲੱਛਣ : ਕੋਰੜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦ ਹੈ। ਕੋਰੜਾ ਦਾ ਅਰਥ ਚਾਬਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ 'ਕੋੜਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਰੜਾ ਵਰਨਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਵਰਨ (ਅੱਖਰ) ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਰੜਾ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਤੁਕਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸਕਦੀਆਂ

ਹਨ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਜੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਰੜੇ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 13 ਜਾਂ 14 ਵਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਸਰਾਮ 6+7 ਜਾਂ 7+7 ’ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਬਿਸਰਾਮ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ’ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਰੜਾ ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਰੜਾ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ

(ੳ) ਚੜ੍ਹਿਆ ਜੋ ਦੁੱਲਾ ਅੱਗੇ ਹੋਣੀ ਆਂਵਦੀ। (6+7=13 ਵਰਨ)
ਦੁੱਲਾ ਦੁੱਲਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਸੀ ਬੁਲਾਂਵਦੀ । (6+7=13 ਵਰਨ)
ਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਵੇ ਮੈਂ ਰੱਖਿਆ ਭਰਾਇ ਕੇ। (6+7=13 ਵਰਨ)
ਦੁੱਲਿਆ ਵੇ ਟੋਕਰਾ ਚੁਕਾਈਂ ਆਇ ਕੇ। (6+7=13 ਵਰਨ)

(ਅ) ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ ਤੁਰੋ ਨਾ ਬੰਦੇ ਖੋਟੇ ਨਾਲ਼ ਜੀ। (7+7=14 ਵਰਨ)
ਫੜੋ ਨਾ ਬੁਰਾਈ ਵਾਲ਼ੀ ਕੋਈ ਚਾਲ ਜੀ।
ਬੁਰਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤੁਸਾਂ ਕਰਨਾ,
ਨੇਕੀ ਵਾਲ਼ੀ ਕਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਡਰਨਾ।

(ੲ) ਤੂੜੀ ਤੰਦ ਸਾਂਭ ਹਾੜ੍ਹੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕੇ। (6+7=13 ਵਰਨ)
ਲੰਬੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੱਟ ਕੇ।
ਕੱਛੇ ਮਾਰ ਵੰਝਲ਼ੀ ਅਨੰਦ ਛਾ ਗਿਆ।
ਮਾਰਦਾ ਦਮਾਮੇ ਜੱਟ ਮੇਲੇ ਆ ਗਿਆ।

(ਚਾਤ੍ਰਿਕ)

ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ :-

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਿਰਾ ਜਾਂ ਦੋਹਰਾ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਦੋਹਰਾ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਜ਼ਨ-ਤੋਲ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦੋਹਰੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 24 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ 13 ਮਾਤਰਾ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਿਸਰਾਮ 11 ਮਾਤਰਾ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਵੀ 13+11 'ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਚਰਨ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਰਾ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨਾਂ

(ੳ) S I I S I I S I S
ਪੂਰਨ ਤੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ,
I I I I I S I S I
ਘਟ ਘਟ ਰਿਹਾ ਸਮਾਇ। (13+11 ਮਾਤਰਾਂ = 24 ਮਾਤਰਾਂ)
I I I I S S S I S
ਜਿਉਂ ਮਹਿੰਦੀ ਕੇ ਪਾਤ ਮੇਂ।
S S I S I S I
ਲਾਲੀ ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ। (13+11 ਮਾਤਰਾ= 24 ਮਾਤਰਾ)

(ਅ) SSSS S I S S I I I S I S I
ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਮਾਲਵੀ, ਜਾਪਨ ਕਈ ਜੁਆਨ (13 +11 = 24 ਮਾਤਰਾ)
I I I I S I S I I S S I I I S I S I
ਲੱਗਣ ਕਈ ਪਚਾਹਦੜੇ, ਜਾਪਨ ਕਈ ਪਠਾਨ। (13+11= 24 ਮਾਤਰਾ)
(ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਵਿੱਚੋਂ)

ਚੌਪਈ

ਚੌਪਈ ਜਾਂ ਚੌਪਾਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਚਤੁਸ਼ਟਪਦੀ' ਤੋਂ ਹੈ। ਚੌਪਈ ਇੱਕ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਚੌਪਈ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚਾਰ ਪਟ ਜਾਂ ਚੌਂਹ ਚਰਨਾ ਵਾਲ਼ਾ ਛੰਦ। ਇਸ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਚਰਨ ਵਿੱਚ 15 ਜਾਂ 16 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ 8 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਬਿਸਰਾਮ 7 ਜਾਂ 8 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 15 ਮਾਤਰਾ (8+7) ਵਾਲ਼ੇ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਅਤੇ 16 ਮਾਤਰਾ (8+8) ਵਾਲ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਛੰਦ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਜਿਹੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚੌਪਈ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤਮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਅਕਾਲ-ਉਸਤਤਿ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਰਚਿਤ ਰਮਾਇਣ 'ਰਾਮਚਰਿਤ ਮਾਨਸ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੌਪਈ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ :

II S SS S I I S S

(ੳ) ਜਦ ਤੋਂ ਵੀਰਾ, ਦੂਰ ਗਿਆ ਏਂ। (8+8= 16 ਮਾਤਰਾ)

II SS II SI IS S

ਦਿਲ ਮੇਰਾ ਕਰ, ਚੂਰ ਗਿਆ ਏਂ। (8+8= 16 ਮਾਤਰਾ)

S S S I I SI IS S

ਹੇ ਵੀਰਾ ਹੁਣ, ਮੁੱਖ ਵਿਖਾ ਜਾ। (8+8= 16 ਮਾਤਰਾ)

IIS SII S S S S

ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ, ਠੰਢਾਂ ਪਾ ਜਾ। (8+8= 16 ਮਾਤਰਾ)

(ਅ) S S SS IS IS I

ਵੀਰਾ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਦਲੇਰ। (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

SI ISS I I S SI

ਮਾਰ ਪਲਾਕੀ ਚੜਦਾ ਸ਼ੇਰ। (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

IIS SII SS SI

ਦਬਕਾ ਜੇਕਰ ਦੇਵੇ ਮਾਰ। (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

SII SS SII SI

ਨੱਸਣ ਵੈਰੀ ਸਾਗਰ ਪਾਰ। (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

(ੲ) II S I I S I S I S S

ਅਬ ਮੈਂ ਅਪਨੀ ਕਥਾ ਬਖਾਨੋ। (8+8= 16 ਮਾਤਰਾ)

II S II II II II SS

ਤਪ ਸਾਧਤ ਜਿਹਿ ਬਿਧਿ ਮੁਹਿ ਆਨੋ। (8+8= 16 ਮਾਤਰਾ)

(ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ)

(ਸ) S I II S I S I II S I

ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨ (8+8= 16 ਮਾਤਰਾ)

SS S II IIII S I

ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

SS S II II SS I

ਪੰਚੇ ਸੋਹਹਿ ਦਰਿ ਰਾਜਾਨ (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

SS S II S I I S I

ਪੰਚਾ ਕਾ ਗੁਰ ਏਕ ਧਿਆਨ। (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

ਜਾਂ

II S S II II S S I

ਸੁਣਿਐ ਈਸਰੁ, ਬਰਮਾ ਇੰਦੁ (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

II S II SS II S I

ਸੁਣਿਐ ਮੁਖਿ ਸਾਲਾਹਣ ਮੰਦੁ (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

II S S I III II S I

ਸੁਣਿਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਤਨ ਭੇਦ (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

II S S II I S I S I

ਸੁਣਿਐ ਸਾਸਤ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਦ। (8+7= 15 ਮਾਤਰਾ)

ਦਵਈਆ ਛੰਦ

ਲੱਛਣ: ਦਵਈਆ ਛੰਦ ਨੂੰ ਦਵੈਯਾ ਜਾਂ ਦਵੱਯਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਧਕ ਪਾ ਕੇ ਦਵੱਈਆ ਲਿਖਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਧਕ ਦੋ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨਾ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦਵਈਆ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ 28 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, 16+12 'ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ

(ੳ) S S S I I S I I S S I S I S I I S S
ਰਾਤੀਂ ਨੀਂਦ ਅਰਾਮ ਨ ਆਵੇ ਦਿਨੇ ਰਹੇ ਨਿੱਤਰਾਹੀ।

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

S I I S I I S I I I I I I I S I I I S S S

ਹਾਸ਼ਮ ਜਾਨ ਛੁਡਾਵਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬੁਰੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਫਾਹੀ

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

SS SS S I I SS SS S I I I I S

ਆਹੀਂ ਮਾਰੇ ਤੇ ਗ਼ਮ ਖਾਵੇ ਪੀਵੇ ਖ਼ੂਨ ਜਿਗਰ ਦਾ।

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

SS S I I S I I S I I I I S I I I I I I S
ਰੋਵੇ ਪੀੜ ਕਰੇ ਦਿਲ ਘਾਇਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵਸਲ ਹਿਜ਼ਰ ਦਾ।

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

(ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ)

(ਅ) I I I I S I I S S I I S S I I S I I S S
ਥਲ ਵਿੱਚ ਗੋਰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਰਕੇ, ਵਾਂਗ ਯਤੀਮ ਨਿਮਾਣੇ।

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

II   II S II S I III S   S S S I I S S
ਗਲ਼ ਖ਼ਫ਼ਨੀ ਸਿਰ ਪਾਇ ਬਰਹਿਨਾ, ਬੈਠਾ ਗੋਰ ਸਿਰਾਣੇ।

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

II   II   S I   IS   II   SS   S I IS I I SS
ਇੱਕ ਗੱਲ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਜਗ ਫ਼ਾਨੀ, ਹੋਰ ਕਲਾਮ ਨ ਜਾਣੇ।

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

S II   S I ISS   SS II II S I   ISS
ਹਾਸ਼ਮ ਖ਼ਾਸ ਫਕੀਰੀ ਏਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਕੌਣ ਪਛਾਣੇ।

(16+12= 28 ਮਾਤਰਾ)

(ਸੱਸੀ-ਹਾਸ਼ਮ)

ਬੈਂਤ ਛੰਦ

ਲੱਛਣ

ਬੈਂਤ ਅਤੇ ਬੈਂਤ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਬੈਂਤ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਬੜਾ ਉਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਬੈਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਮਿਲ਼ਦੇ ਹਨ। ਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ 4 ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 20-22 ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ ਬੈਂਤ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 40 ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿਸਰਾਮ 20+20 ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ 19 ਜਾਂ 21 ਮਾਤਰਾ 'ਤੇ ਵੀ ਬਿਸਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਂਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ, ਮੁਕਬਲ ਤੇ ਵਾਰਸ ਦਾ ਇਸ ਛੰਦ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ :

(ੳ)   S I S I   S   S I S   S I   S S
ਰੱਬ ਰੱਬ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਜੱਗ ਸਾਰਾ,

IS SI S S I SS ISS
ਕਿੰਨੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮੂਲ ਨਾ ਸਾਰ ਲੀਤੀ।(20+20= 40 ਮਾਤਰਾ)
IS SIS SIS SIS S
ਕਿਤੇ ਭਾਲਦੇ ਜਾਇਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਮੇਂ
IS III S SIS SI SS
ਕਿਨੇ ਨਗਨ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਧਾਰ ਲੀਤੀ।(20+20= 40 ਮਾਤਰਾ)
(ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਉਧਰਿਤ)

(ਅ) IS I S S IIS I SIS S
ਰਲੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਛੋੜਦੇ ਨੀ,
IS ISSIS IIS IS S
ਬੁਰੀ ਬਣੇਗੀ ਤਿੰਨਾਂ ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ (20+20= 40 ਮਾਤਰਾ)
II III S III II IISI IIS
ਨਿੱਤ ਹਿਰਸ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦੇ,
SI SIS SI SSIS S
ਏਹ ਸ਼ਾਮਤਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਨੂੰ। (21+20= 41 ਮਾਤਰਾ)
(ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ)

(ੲ) SS S I SIS ISI S S
ਰਾਂਝਾ ਆਖਦਾ ਛੜਾ ਛੜਾਕ ਹਾਂ ਮੈਂ,
IS SIS SI S SI SS
ਨਹੀਂ ਜੀਉਂਦਾ, ਮਾਉਂ ਤੇ ਬਾਪ ਮੇਰਾ।(20+20= 40 ਮਾਤਰਾ)
IS SIS SI SSI SS

ਤੁਸਾਂ ਤੁੱਠਿਆਂ ਹੋਇ ਜੀ ਕੰਮ ਮੇਰਾ

IS S I S S I S S I SS

ਤੁਸਾਂ ਤੁੱਠਿਆਂ ਉੱਤਰੇ ਪਾਪ ਮੇਰਾ। (20+20= 40 ਮਾਤਰਾ)

(ਮੁਕਬਲ)

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ -

ਲਘੂ- ਛੋਟੀ। **ਗੁਰੂ**– ਵੱਡੀ। **ਫਿਰਾਕ**– ਵਿਛੋੜਾ, ਵਿਯੋਗ, ਜੁਦਾਈ। **ਕਚਰਕ**– ਕਦੋਂ ਤੱਕ, ਕਿੰਨੇ ਵਕਤ ਤੱਕ। **ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ-** ਹਿਮਾਲਯ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਕੋਲ਼, ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਸੱਤ ਚੋਟੀਆਂ ਵਾਲ਼ਾ ਪਹਾੜ। **ਘਾਇਲ** – ਜ਼ਖ਼ਮੀ, ਫੱਟੜ। **ਖਫਨੀ** – ਖੱਫ਼ਨ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ। **ਗ਼ਲਤਾਨ**– ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-

1. ________ਬਾਝ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਗੀਤਾ ਬਾਝ ਗਿਆਨ।
2. ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨੇਮ–ਬੱਧ ਸੰਗਠਨ________ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।
3. ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ________ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਕੋਰੜਾ ਇੱਕ________ ਛੰਦ ਹੈ।
5. ਚੌਪਈ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ________ਚਰਨਾ ਵਾਲ਼ਾ ਛੰਦ।

(ਅ) ਇੱਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਪਿੰਗਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਮਾਤਰਾ ਕਿੰਨੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖੋ।
3. ਲਘੂ ਵਰਨ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

4. ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ?
5. ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ 28 ਮਾਤਰਾਵਾਂ (16+12) ਵਾਲ਼ਾ ਕਿਹੜਾ ਛੰਦ ਦਰਜ ਹੈ?

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਛੰਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਦੋਹਰਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਲਿਖ ਕੇ ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
3. ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲੱਛਣ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦਾਹਰਨ ਲਿਖੋ।
4. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਉਦਾਹਰਨ ਲਿਖੋ:

   ਬੈਂਤ, ਕਬਿੱਤ, ਕੋਰੜਾ, ਦਵਈਆ।
5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਂਤ, ਕਬਿੱਤ,ਕੋਰੜਾ ਤੇ ਦਵਈਆ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਲਿਖੋ:-

   (ੳ) " ਖਾਤਰ ਇਸ਼ਕ ਗਏ-ਰਲ਼ ਮਿੱਟੀ ਸੂਰਤ ਹੁਸਨ ਜਵਾਨੀ
   ਹਾਸ਼ਮ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਲ ਸੱਸੀ ਦਾ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਰਹੂ ਕਹਾਣੀ।"

   (ਅ) " ਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਢਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਾੜਾ ਸੱਜਦਾ।
   ਬੱਘ,ਬੱਘ ਬੋਲੇ ਬੱਗਾ ਸ਼ੇਰ ਗੱਜਦਾ।
   ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਅਰਕ ਨਾਲ਼ ਹੁੱਜਾਂ ਮਾਰਦਾ।
   ਸੈਨਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਰਾਮੇ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ।"

   (ੲ) ਨਾਥਾਂ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਮਰਨ ਹੈ ਖਰਾ ਔਖਾ
   ਸਾਥੋਂ ਇਹ ਨਾ ਵਾਅਦੇ ਹੋਵਣੇ ਨੀ।
   ਅਸੀਂ ਜੱਟ ਹਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ।
   ਅਸਾਂ ਕਚਕੜੇ ਨਹੀਂ ਪਰੋਵਣੇ ਨੀ।

ਅਸੀਂ ਕੰਨ ਪੜਾਇ ਖੁਆਰ ਹੋਏ।
ਸਾਥੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੇ ਐਡੇ ਰੋਵਣੇ ਨੀ।
ਸਾਥੋਂ ਖੱਪਰੀ ਨਾਦ ਨਾ ਜਾਣ ਸਾਂਭੇ।
ਅਸਾਂ ਢੱਗੇ ਹੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜੋਵਣੇ ਨੀ।

(ਸ) ਭਾਈਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਪੈਰ ਨਾ ਧਰਨ ਦੇਵੇ,
ਭਾਈ ਉਠ ਜਾਣ ਭੱਜ ਪੈਂਦੀਆਂ ਜੇ ਬਾਹਾਂ ਉਇ।
ਭਾਈਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਲੋਕ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਗਾਲੀਂ,
ਭਾਈ ਹੁੰਦੇ ਪਾਸ ਲੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪਨਾਹਾਂ ਉਇ।
ਭਾਈ ਉਠ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁੰਞ ਹੋਵੇ,
ਭਾਈ ਹੁੰਦੇ ਪਾਸ ਲੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਉਇ।
ਬਾਂਹ ਫੜ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ਼,
ਚਲ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਉਠ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹਾਂ ਉਇ।

ਅਧਿਆਇ-ਤੀਜਾ

ਅਲੰਕਾਰ

ਲੱਛਣ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਹਜਮਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਜਨਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜਾਵਟੀ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹੀ ਗਹਿਣੇ, ਜ਼ੇਵਰ, ਭੂਸ਼ਣ, ਟੂੰਬਾਂ, ਸਜਾਵਟ, ਸੁਹਜ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ, ਇਹ ਨਾਂ ਹੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਸਾਜ-ਸਜਾਵਟ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਜ-ਸਜਾਵਟ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ, ਵਰਨਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਬੀੜਦਾ ਤੇ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੋੜ-ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਨਵੇਕਲਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੁਹਜ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੁਹਜ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਵੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ, ਸਮਝ ਕੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਝੂਮ ਉੱਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਵਾਹ ਵਾਹ' ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ "ਅਲੰਕਾਰ" ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਧੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੋ ਢੁਕਵੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਬੰਦ ਹੈ -

" ਚਿੱਟੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਦੁੱਧ ਡੁਲਿਆ
ਤੇ ਮਟਕੀ ਭੱਜੀ ਹਨੇਰੇ ਦੀ।
ਛੱਡ ਰਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ
ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰ ਨਵੇਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ। "

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਏਥੇ ਕਵੀ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਮਟਕੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਮਟਕੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਨਣ ਦਾ ਦੁੱਧ ਡੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ਼ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਵੇਰਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਨਣ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਮਟਕੀ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ਼ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਨੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁੱਧ ਤੇ ਮਟਕੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੋਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ 'ਰੂਪਕ' ਅਲੰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ "ਆਵਾਜ਼ਾਂ" ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ 'ਸਵੇਰ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੰਦ ਹੈ:-

ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਚੰਨ ਦੀ ਦਾਤੀ
ਵਾਢੀ ਕਰਕੇ ਨੇਰ੍ਹੇ ਦੀ।
ਪੂਰਬ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਨੈਂ ਉੱਤੇ
ਕੇਸਰ-ਤੁਰੀਆਂ ਤਰੀਆਂ ਨੇ।

ਏਥੇ ਕਵੀ ਨੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਦਾਤਰੀ, ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਫ਼ਸਲ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨੈਂ(ਨਦੀ) ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਚੰਨ ਨੂੰ ਦਾਤਰੀ ਨਾਲ਼ ਹਮ-ਸ਼ਕਲ ਮੰਨ ਕੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਤੇ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਾਤਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਢਣਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਚੰਨ ਦੀ ਦਾਤਰੀ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਵੱਢ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਹਨੇਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਾਲ਼ੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪਹੁਫੁੱਟੀ ਦਾ ਉਜਾਲਾ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਵਿਤਾ ਕਿਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ, ਰੋਚਕ ਤੇ ਮਨਪਸੰਦ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ-ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁਨੀ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਗ੍ਰੰਥ "ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ" ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਅਲੰਕਾਰ ਕੀ ਹੈ", ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਲੰਮੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹੋ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ ਕਿ -

"ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਨਿਰਾਲਾ ਢੰਗ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁਤ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੰਤਵ ਹਨ :

- ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਅਲੰਕਾਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁਆਦਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਲੰਕਾਰ ਬੇਅੰਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਕਟਾਖ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਥਨ-ਢੰਗ ਹੀ ਹਨ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਅਨੋਖੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨੰਦਮਈ ਚਟਖਾਰਾ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰ ਰਮਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸੈਨਤਾਂ ਵਾਂਗੂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਹੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ ਤੇ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :-

1. ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ (ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ)
2. ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ (ਦੂਜਾ ਵਰਗ)
3. ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ (ਤੀਜਾ ਵਰਗ)

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ਼ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ਼ ਜੋ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਟੁਕ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦੋਂਹਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਲੱਛਣ ਤੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ਼ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-- " ਜਦ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਮਾਨ ਵਰਨਾਂ, ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ, ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਤੋਲ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਵਿਆਖਿਆ-- ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉ। ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਜਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਤੁਕ, ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ।

ਉਦਾਹਰਨ

ਫਿਰ ਰੂਪ, ਸਰੂਪ, ਅਨੂਪ ਦਿਸੇ,

ਫਿਰ ਜ਼ਿੰਦ ਦੀਵਾਨੀ ਝੱਲੀ ਝੱਲੀ।

ਫਿਰ ਹੋਸ਼, ਬੇਹੋਸ਼, ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋਈ,

ਫਿਰ ਪਤ ਰੁਲੇਂਦੀ ਗਲ਼ੀ-ਗਲ਼ੀ

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ : ਆਵਾਜ਼ਾਂ)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੂਪ, ਸਰੂਪ, ਅਨੂਪ ਵਿੱਚ ਆਏ "ਊਪ" ਅੱਖਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਸ਼, ਬੇਹੋਸ਼, ਮਦਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਹੋਸ਼' ਸ਼ਬਦਾਂਸ਼ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਹਰਾਉ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿੱਚ 'ਰੂਪ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸ਼ਕਲ' ਵਰਤ ਲਈਏ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁੰਦਰ ਰੱਖ ਲਈਏ ਤਾਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਭੇਦ ਹਨ। ਛੇਕ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਵ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਸ਼ਰੁਤੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਲਾਟ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਤੇ ਅੰਤ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ।

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ-

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਭਉ ਭੇਲ, ਸਾਧ ਸਰੇਸਿਆ।
ਨਿੱਤ ਨਿੱਤ ਨਵਲ ਨਵੇਲ ਗੁਰਮੁਖ ਭੇਸਿਆ। (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਜਾਂ

ਪਾਗ਼ਲ ਖਾਨਾ ਸ਼ੋਰ ਬੁਣ ਰਿਹਾ।
ਜਨ-ਜੰਗਲ਼ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ।
ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਕੋਟ ਕਰੋੜਾਂ,
ਕਿਰਮ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, 'ਸਾਜ')

ਇਸ ਜਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਫੁੱਟਿਆ ਜ਼ਹਿਰ
ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਚੜੀਆਂ ਲਾਲੀਆਂ, ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਚੜਿਆ ਕਹਿਰ।
ਵਿਹੁ ਵਿਲਿੱਸੀ ਵਾ ਫਿਰ ਵਣ ਵਣ ਵੱਗੀ ਜਾ
ਉਹਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਵਾਂਸ ਦੀ ਵੰਝਲੀ ਦਿੱਤੀ ਨਾਗ ਬਣਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ-(ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ)

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

ਵਿਆਖਿਆ -- ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਦਾ ਆਮ ਅਰਥ ਜਸ, ਕੀਰਤੀ, ਵਡਿਆਈ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਆਦਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ "ਉਪਮਾ" ਤੋਂ ਇਹ ਆਮ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਗੋਂ ਏਥੇ ਉਪਮਾ ਇੱਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਮ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਉਪਮਾ

ਅਲੰਕਾਰ ਵਾਲ਼ੇ ਵਾਕ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਕ ਤਾਂ ਆਮ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

" ਉਸ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਚੰਦ ਵਰਗਾ ਸੋਹਣਾ ਹੈ "

ਇਹ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਨ-

1. ਮੁਖੜਾ
2. ਚੰਦ
3. ਸੋਹਣਾ
4. ਵਰਗਾ।

ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਚਾਰ ਤੱਤ ਇੱਕਠੇ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੇ। ਉੱਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਹਨ--

1. ਉਪਮੇਯ (ਜਿਵੇਂ ਮੁਖੜਾ) ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲ਼ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਉਪਮਾਨ (ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ) ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਉਪਮਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾਵੇ।
3. ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ (ਜਿਵੇਂ ਸੋਹਣਾ), ਉਹ ਗੁਣ ਜੋ ਦੋਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ।
4. ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ (ਜਿਵੇਂ ਵਰਗਾ, ਵਾਂਗੂ, ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਉਂ) ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਇਸ ਉਪਮਾ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

" ਜਿੱਥੇ ਉਪਮਾਉਣਯੋਗ ਵਸਤੂ (ਉਪਮੇਯ) ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਿਲ਼ਦੀ-ਜੁਲ਼ਦੀ ਵਸਤੂ (ਉਪਮਾਨ) ਨਾਲ਼ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ ਉੱਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਉਦਾਹਰਨ

ਨੀਂ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵੇਹੜੇ।
ਤੱਕਣ ਚੰਨ-ਸੂਰਜ ਢੁੱਕ ਢੁੱਕ ਨੇੜੇ।

ਲੱਸੇ ਨੀ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂ
ਆਇਆ ਨੀਂ ਖੌਰੇ ਅੰਬਰ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕਿਹੜੇ।

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵੇਹੜੇ)

ਏਥੇ "ਲੱਸੇ ਨੀਂ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂ" ਇਸ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਅਣਕਹੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਆਮਦ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਿੱਖੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਕੇ ਆਪਦੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਉਪਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਉਪਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਮਿਲ਼ਦੇ ਹਨ--

1. ਮੱਥਾ ਉਪਮੇਯ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਨਣ-ਗੋਚਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੱਥਾ ਹੈ।
2. ਤਾਰੇ ਉਪਮਾਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੱਥੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।
3. 'ਲੱਸਣਾ' ਦੋਂਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ
4. 'ਵਾਂਗੂੰ' ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ

ਚਾਂਦੀ ਵਰਗਾ ਰੰਗ ਹੈ ਗੋਰਾ,
ਸੋਨੇ ਵਰਗੇ ਵਾਲ਼ ਸੁਨਹਿਰੀ।

(ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ)

ਮਾਇਆ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗ ਖਿਨੈ ਮਹਿ
ਜਿਉਂ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਇਆ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮ, ਪ)

ਚਮਕਿਆ ਸੋਨ-ਪੱਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗ,
ਰੰਗ ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੀਆਂ ਫਲ਼ੀਆਂ ਦਾ।
ਚੋਗਾ ਭਾਲਣ ਪੰਛੀ ਨਿਕਲ਼ੇ,
ਖੰਭ ਚਮਕਣ ਜਿਉਂ ਜ਼ਰੀਆਂ ਨੇ।

(ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਸਵੇਰ')

ਸੀਹਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਗੱਜਣ, ਸਭ ਸੂਰਮੇ
ਤਣਿ ਤਣਿ ਕੈਬਰ ਛੱਡਣ, ਦੁਰਗਾ ਸਾਮਣੇ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ')

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ

ਵਿਆਖਿਆ -- ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ਼ਦਾ-ਜੁਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਪਮਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ" ਵਾਲ਼ਾ ਤੱਤ ਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੋਂਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਮਿਕਤਾ ਤੇ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-- " ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ ਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਉਪਮੇਯ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਮੇਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਮੇਯ ਵਸਤੂ ਨਾਲ਼ ਜਿਸ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਪਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭੇਦ ਤੇ ਇੱਕਰੂਪ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੋਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਖਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹੋ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ

ਬਿਰਹੋਂ ਦਾ ਇੱਕ ਖਰਲ ਬਲੌਰੀ,
ਜਿੰਦੜੀ ਦਾ ਅਸਾਂ ਸੁਰਮਾ ਪੀਠਾ।
ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਬਰ ਆ ਕੇ,
ਮੰਗਦਾ ਇੱਕ ਸਲਾਈ ਵੇ।

(ਅੰਮਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਇਸ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਬਿਰਹੋਂ ਤੇ ਖਰਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਿੰਦੜੀ ਦੇ ਸੁਰਮੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਖਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਇਕਰੂਪਤਾ ਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਸਥਾਪਿਤ

ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਰਹੋਂ ਵੀ ਰਗੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖਰਲ ਵੀ ਰਗੜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਰਹੋਂ ਨਾਲ਼ ਰਗੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰਮੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਰਹੋਂ ਤੇ ਖਰਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਿੰਦੜੀ ਦੇ ਸੁਰਮੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਹੈ, ਅਭੇਦਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਰਹੋਂ ਨੂੰ ਖਰਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦੜੀ ਨੂੰ ਸੁਰਮਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਬਿਰਹੋਂ ਨੂੰ ਖਰਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ।
ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ
ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ।

(**ਜਪੁਜੀ**)

ਉਖਲੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਜਿੰਨਾਂ, ਮੁਹਿ ਜਾਪਨ ਆਲ਼ੇ॥
ਧਾਏ ਦੇਵੀ ਸਾਹਮਣੇ, ਬੀਰ ਮੁਛਲੀਆਲੇ॥

(**ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ**)

ਚਿੱਟੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਦੁੱਧ ਡੁਲ੍ਹਿਆ,
ਤੇ ਮਟਕੀ ਭੱਜੀ ਹਨੇਰੇ ਦੀ।
ਛੱਡ ਰਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ,
ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰ ਨਵੇਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ।

(**ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ**)

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ

ਵਿਆਖਿਆ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇੱਕ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਉਦਾਹਰਨ, ਮਿਸਾਲ, ਨਮੂਨਾ, ਆਦਿ ਹਨ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਮ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਸ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇੱਕੋ ਨਿਕਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਕੱਢੇ ਹਨ ਬਿੰਬ-ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਬਿੰਬ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਦਾਹਰਨ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਛਾਂਵਾਂ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਭਾਵ ਝਲਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ, ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

" ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨ ਗੁਣ ਵਾਲ਼ੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। "

ਜਾਂ

" ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ ਵਾਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਾਕ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਭਾਵ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "

ਉਦਾਹਰਨ

ਕਬੀਰ ਮਾਨੁਖ ਜਨਮ ਦੁਲੰਭ ਹੈ

ਹੋਤ ਨਾ ਬਾਰੰਬਾਰ।

ਜਿਉ ਬਨ ਫਲ ਪਾਕੇ ਭੁਇੰ ਗਿਰਹਿ

ਬਹੁਰਿ ਨ ਲਾਗਹਿ ਡਾਰਿ। (**ਕਬੀਰ**)

ਕਬੀਰ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ, ਬੜਾ ਔਖਾ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਨਮ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਾਲ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇੱਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ " ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲੀ ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਫਲ਼ ਪੱਕ ਕੇ ਭੁੰਜੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।" ਜੰਗਲੀ ਫਲ਼ਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨਾਲ਼ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ "ਬਿੰਬ" ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ (ਪਰਛਾਂਵਾਂ) ਜੰਗਲ਼ੀ ਫਲ਼ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਿੰਬ ਹੈ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਭਾਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ

ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਭੁੱਸ ਪੈਂਦਾ

ਮੂਰਖ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਸੁਜਾਨ ਵੇਖੇ।

ਘੱਸ ਘੱਸ ਕੇ ਸੈਲ ਦੀ ਹਿੱਕੜੀ 'ਤੇ

ਰੱਸੀ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੇਖੇ।

(ਪ.ਪ)

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿੱਟੀ ਧੁੰਦ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ।

ਜਿਉ ਕਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰ ਪਲੋਆ।

(**ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ**)

ਮੂਤ ਪਲੀਤੀ ਕਪੜੁ ਹੋਇ।

ਦੇਹ ਸਾਬੂਣ ਲਈਐ ਉਹ ਧੋਇ।

ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੇ ਸੰਗਿ।

ਉਹ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ। (**ਜਪੁਜੀ**)

ਰੇਮਨ, ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ

ਜੈਸੀ ਮਛੁਲੀ ਨੀਰ।

ਬਿਨੁ ਜਲ ਘੜੀ ਨਾ ਜੀਵਈ,

ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਣੈ ਅਭਿਪੀਰ।

(ਸ੍ਰੀ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਮ੧)

ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ

ਵਿਆਖਿਆ

ਅਤਿਕਥਨੀ ਇੱਕ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ 'ਅਤਿ' ਅਤੇ 'ਕਥਨੀ' ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਅਤਿਅੰਤ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਕਥਨ ਕਰਨਾ, ਗੱਲ ਨੂੰ Exggerate ਕਰਕੇ ਬੇਹਿਸਾਬਾ ਵਧਾਉਣਾ ਜਾਂ ਕੋਲ਼ੋਂ ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਪਮਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਡੱਪਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਅਤਿਕਥਨੀ ਨੂੰ ਅਤਿਉਕਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਏਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਮਤਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਫਿੱਕੀ-ਫਿੱਕੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਸੀਲੀ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਕਥਨੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਚਮਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। " ਤਹਾਂ ਸਤਰੁ ਕੇ ਭੀਮ ਹਸਤੀ ਚਲਾਏ। ਫਿਰੈਂ ਮੱਧ ਗੈਨੂੰ ਅਜੌਂ ਲੌਂ ਨ ਆਏ।" ਪਾਂਡਵ ਭੀਮਸੇਨ ਨੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ-ਚਲਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗਗਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰੀ ਪੁਰੀ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

" ਬਹੁਤ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰੀਤ ਨੂੰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਉਦਾਹਰਨ

ਜੇ ਤੂੰ ਗਲ਼ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਾਇਆ,
ਤੇਰੇ ਲੱਕ ਨੂੰ ਪਏ ਕੜਵੱਲ, ਮੋਈਏ।
ਜੇ ਤੂੰ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਈ ਮਹਿੰਦੀ,
ਭਾਰ ਨਾਲ਼ ਤੂੰ ਸੱਕੀ ਨਾ ਹਲ ਮੋਈਏ। (ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ "ਸਾਵੇ-ਪੱਤਰ" ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ 'ਅਨਾਰਕਲੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਬੰਦ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਲੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ 'ਅਨਾਰਕਲੀ' ਦੀ ਕਬਰ ਵੇਖ ਕੇ ਖ਼ਿਆਲ-ਉਡਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

" ਹੇ ਅਨਾਰਕਲੀ, ਤੂੰ ਏਨੀ ਨਰਮ ਤੇ ਕੋਮਲ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਗਲ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ਼ ਤੇਰੇ ਲੱਕ ਨੂੰ ਕੜਵੱਲ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਲਾਈ ਮਹਿੰਦੀ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ਼ ਲੱਕ ਨੂੰ ਕੜਵੱਲ ਪੈਣੇ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਨਾ, ਇਹ ਵਰਨਣ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਸੰਭਵ ਦੇ ਬੇਦਲੀਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਨਾਰਕਲੀ ਦਾ ਹੁਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਕਮਰ ਦੀ ਲਚਕ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਲੋਕ-ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ ਅਸੰਭਵ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਚਮਤਕਾਰ'ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ, ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ

ਹੁਸਨ ਓਸ ਦਾ ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਾਂ,

ਤੱਕਣ ਨਾਲ਼ ਪੈਂਦੀਆਂ ਲਾਸਾਂ।

ਧੌਣ ਗੋਰੀ ਦੀ ਐਸੀ ਫੱਬੇ,

ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਪਿਆ ਲੱਭੇ। (ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ,'ਗੁਲੇਲੀ')

ਜਾਂ

ਦਸ ਮਹੀਆਂ ਦਾ ਘਿਓ ਦਿੱਤਾ, ਬੱਕੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪਾ।
ਬੱਕੀ ਤੋਂ ਡਰਨ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੈਥੋਂ ਡਰੇ ਖ਼ੁਦਾ।
ਚੁੱਭੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਾਲ ਲਾ, ਉੱਡ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼।
ਚੜਨਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ੌਕ ਨੂੰ ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾ।

(ਪੀਲੂ, ਮਿਰਜਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ)

ਜਾਂ

ਧੂਹਿ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾਣੀ ਦੁਰਗਾ ਮਿਆਨ ਤੇ।
ਚੰਡੀ ਰਾਕਸ਼ ਖਾਣੀ ਵਾਹੀ ਦੈਂਤ ਨੋ।
ਕੋਪਰ ਚੂਰ ਚਵਾਣੀ ਲੱਥੀ ਕਰੰਗ ਲੈ।
ਪਾਖਰ ਤੁਰਾ ਪਲਾਣੀ ਰੜਕੀ ਧਰਤ ਜਾਇ।
ਲੈਂਦੀ ਅਘਾ ਸਿਧਾਣੀ ਸਿੰਙਾਂ ਧਉਲ ਦਿਆਂ।
ਕੂਰਮ ਸਿਰ ਲਹਿਲਾਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮਾਰਿ ਕੇ।

(ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ)

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ :

ਹਕਾਇਤਾਂ– ਕਹਾਣੀਆਂ। **ਨੈਂ**– ਨਦੀ। **ਬਾਦਰ**– ਬੱਦਲ਼। **ਮਾਨੁਖ**– ਮਨੁੱਖਾ। **ਦਲੰਭ**– ਕੀਮਤੀ। **ਹਸਤੀ**– ਹਾਥੀ। **ਗੈਣੂੰ**– ਆਕਾਸ਼। **ਅਜੌਂ ਲੌਂਨ**– ਅਜੇ ਤੱਕ। **ਕੈਬਰ**– ਤੀਰ। **ਬੱਕੀ**– ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਘੋੜੀ ਦਾ ਨਾਂ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ -

1. ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ________ਹਨ।
2. ________ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਵਾਲ਼ਾ ਤੱਤ.________ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
4. ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ.________ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
5. ਅਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ________ਹੈ।

(ਅ) ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਨੇ ਤੱਤ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ?
2. ਕੋਈ ਦੋ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੋ।
3. ਜਿੱਥੇ ਉਪਮੇਯ ਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਕਿਹੜਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
4. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪਮੇਯ ਵਾਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਾਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
5. ਕਿਸੇ ਦੋ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. 'ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ', ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।
2. ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਲਿਖੋ।

3. ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ-ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਓ ਕਿ ਇਹ ਉਪਮਾ-ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੈ :-

   ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵੇਹੜੇ
   ਤੱਕਣ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਢੁੱਕ ਢੁੱਕ ਨੇੜੇ
   ਲੱਸੇ ਨੀ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ
   ਆਇਆ ਨੀ ਘੌਰੇ ਅੰਬਰ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕਿਹੜੇ।

4. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ :

   ਉਪਮਾ-ਅਲੰਕਾਰ, ਰੂਪਕ-ਅਲੰਕਾਰ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ-ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ।

ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਲੰਕਾਰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।

ਅਧਿਆਇ-ਚੌਥਾ

ਕਾਵਿ-ਰਸ

'ਕਾਵਿ-ਰਸ' ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ 'ਰਸ' ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਸਕਰੀਨ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਮੈਚ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, 'ਚੌਕੇ' 'ਛਿੱਕੇ' ਲੱਗਦੇ ਵੇਖ ਅਸੀਂ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਛਲ਼ਦੇ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਸਰੀਰਿਕ ਅਦਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਖਿਡਾਰੀ ਦੇ ਆਊਟ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ 'ਰਸ' ਕਾਰਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਕਿਸੇ 'ਕਾਮੇਡੀ' ਲੜੀਵਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਕੇ ਲੋਟ-ਪੋਟ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਣ ਵੇਲ਼ੇ ਅਸੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਦੁਖੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਟਕ, ਫ਼ਿਲਮ ਜਾਂ ਮੈਚ ਵੇਖਣ ਵੇਲ਼ੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲ਼ੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ, ਫ਼ਿਲਮ ਮੈਚ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ 'ਰਸਾਂ' ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਰਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : 'ਰਸਯ ਤੇ ਆਸ੍ਵਦਯ ਤੇ ਇਤਿ ਰਸਹ' ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਭਾਵ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਮਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਅਰਥ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ, ਸਮਾਧੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਸ ਇੱਕ ਅਸਲੋਂ ਨਿਰਾਲੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਾਠਕ-ਸਰੋਤੇ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ

ਟੁੰਬਣ ਵਾਲ਼ਾ ਜਾਂ ਹਿਲੋਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ਾ ਜੋ ਵੀ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦਲਾ ਅਨੰਦ (Pleasure) ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਕਹਿਣਾ ਦਰੁਸਤ ਹੈ।

ਰਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ :

ਰਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੁਚੇਤ ਨਾ ਵੀ ਹੋਈਏ ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੋਰ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਸ ਮਾਣਨ ਲਈ ਬੇਕਰਾਰ ਹੈ। ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਰਸ' ਜਿਉਂ ਹੀ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲ਼ਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਧੁਰ-ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾ ਜਾ ਹਿਲੋਰਦਾ ਹੈ, ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲ਼ਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੇਜਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਗਦ-ਗਦ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ-ਰਸ ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਕੱਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਰੋਸੇ ਤੇ ਰੁਦਨ, ਗਿਲ਼ੇ ਤੇ ਸ਼ਿਕਵੇ, ਗ਼ਮ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਝਟ-ਬਿੰਦ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੁੜੱਤਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਰੇ ਸੁਆਦ-ਸੁਆਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਗੀਤ ਹੈ –

> ਸੁਆਦ ਸੁਆਦ ਮੈਂ ਲੇਟਿਆ,
> ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਮੀ ਨਿੰਮੀ ਲੋਅ।
> ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰੀਆਂ ਸੁਪਨਿਆਂ,
> ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਭਰੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਅਰ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਲਾ ਤੇ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਆਦਲੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਦਾ ਸੁਹਜ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਲਾ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ।

ਰਸ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਵਾਲ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਰਸਿਕ ਜਾਂ ਰਸੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਰਸ ਅਕੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਗਤ-ਕਵੀ ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਕੱਥ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ :

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਗੂੰਗੇ ਗੁੜ ਖਾਇਆ,
ਪੂਛੇ ਤੇ ਕਿਆ ਕਹੀਐ।

ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਾਖਿਅਤਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨੰਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੂੰਗਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁੜ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਵੀ ਅਕੱਥ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਵੀ ਅਕੱਥ ਹੈ।

ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨ ਨਾਲ਼ ਹੈ, ਇਉਂ ਰਸ ਇੱਕ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਜ਼ਬਾਤ ਹੀ ਭਾਵ ਜਾਂ ਮਨੋਭਾਵ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਕਸਾਊ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਜ਼ਬੇ ਜਾਂ ਮਨੋਭਾਵ ਹਿਲੂਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਜਾਗੇ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ "ਰਸ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨ-'ਸ਼ੀਲ ਦਰਸ਼ਕ-ਸਰੋਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਭਾਵਕ ਐਕਟਿੰਗ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਏ ਸਥਾਈ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰਸਮਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ

ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਜਾਗ ਲਾ ਕੇ ਦਹੀਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਗ ਲਗਾ ਕੇ 'ਰਸ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੋਏ ਇਹ ਭਾਵ [ਜਜ਼ਬੇ] ਹੀ ਰਸ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ।

ਰਸ ਦੀ ਸਮਗਰੀ

ਰਸ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ-ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੈ ਕਾਰਨ-ਸਮਗਰੀ ਦੂਜਾ ਹੈ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਹੈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਾਰਨ।

ਜਿੰਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ -

> ਡੂੰਘੀ ਆਥਣ ਹੋ ਗਈ ਮਾਹੀਆ ਲੱਥੀ ਸੰਝ ਚੁਫੇਰ ਵੇ,
> ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸੂਹੀ ਲਾਂਗੜ ਸੂਰਜ ਦਿੱਤੀ ਖਲੇਰ ਵੇ,
> ਲੋਪ ਹੋਈ ਚਾਨਣ ਦੀ ਸੱਗੀ ਸੰਘਣਾ ਹੋਇਆ ਹਨੇਰ ਵੇ,
> ਇਤਨੀ ਵੀ ਕੀ ਦੇਰੀ ਮਾਹੀਆ ਇਤਨੀ ਵੀ ਕੀ ਦੇਰ ਵੇ।

ਏਥੇ ਕਵੀ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਆਥਣ, ਸੰਝ ਦਾ ਵੇਲ਼ਾ, ਪੱਛਮ ਦੀ ਲਾਲੀ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ਼ ਬਿਰਹਣ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਹੋਰ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ "ਰਸ" ਦੀ ਕਾਰਨ-ਸਮਗਰੀ ਹੈ।

ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਰੋਮਾਂਚ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕ, ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ-ਸਮਗਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਸ-ਸਮਗਰੀ ਹੈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਾਰਨ ਜਿਵੇਂ ਯਾਦ, ਚਿੰਤਾ, ਸ਼ੰਕਾ, ਪਛਤਾਵਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਏ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਲਾ-ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ਼ ਦਰਸ਼ਕ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰੀਤ-ਭਾਵ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਰਸ-ਸਮਗਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਬੀਰ ਰਸ, ਹਾਸ ਰਸ, ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਆਦਿ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਕਾਵਿ-ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਜਿਹੜੀ ਰਸ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ-ਸੂਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਭਾਵ (ਕਾਰਨ), ਅਨੁਭਾਵ (ਕਾਰਜ) ਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਭਾਵ (ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਾਰਨ) ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ਼ ਰਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਰਸ : ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪ

ਕਾਵਿ-ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵੇਲ਼ੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ -

ਸਥਾਈ ਭਾਵ :

ਮਨੁੱਖ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਚਿੱਤ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੁਪਤ ਜਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਚੇਤਨ/ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਸਥਾਈ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਸ-ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਹੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਾਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋ ਕੇ 'ਰਸ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ। ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਨੌਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਪ੍ਰੀਤ, ਹਾਸਾ, ਸ਼ੋਕ, ਕਰੋਧ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਭੈ, ਘ੍ਰਿਣਾ(ਸੂਗ), ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਵੈਰਾਗ।

ਵਿਭਾਵ :

ਅਜਿਹੀ ਸਮਗਰੀ ਜਿਹੜੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਵਿਭਾਵ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਾਵ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ- ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਤੇ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ। ਆਲੰਬਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਹਾਰਾ ਜਾਂ ਆਸਰਾ। ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਰਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਦੀਪਨ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ ਭੜਕਾਉਣ ਜਾਂ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਵਿਭਾਵ ਨੂੰ ਉੱਦੀਪਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਭਾਵ : (ਪਰਛਾਂਵਾਂ) (Consequents)

ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ ਆਲੰਬਨ, ਉੱਦੀਪਨ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਾਵ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਅਨੁਭਾਵ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੇ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਭਾਵ-ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਵ-ਭਾਵ/ ਹਰਕਤਾਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

(ੳ) ਕਾਇਕ (ਸਰੀਰਿਕ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ)

(ਅ) ਵਾਚਿਕ (ਵਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ)

(ੲ) ਆਹਾਰਯ (ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ/ਪਹਿਰਾਵੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ)

(ਸ) ਸਾਤਵਿਕ (ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ)

ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ (ਸਹਿਕਾਰੀ ਭਾਵ) (Secondary moods)

ਸੰਚਾਰਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅਟਿਕਵੇਂ ਜਾਂ ਅਸਥਿਰ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਚਿੱਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬੁਲਬਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ/ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਗਦੇ-ਬੁਝਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ

ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਤਾਂ ਹੈ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਹੋਣਾ, ਖ਼ਾਸ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਹੋਣਾ। ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਜੁਗਤ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਤਮ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਲੀ 'ਭਾਵ-ਸਾਂਝ' ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦੀ ਕੋਟੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਰੋਤਾ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਦਰਸ਼ਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਰਸ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ ਜਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਲ਼ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਕਾਰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਸੁੱਖਾਂ-ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਚਾਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕ, ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਮੇਂ ਦੁਖੀ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਰਸ ਇੱਕ ਚੇਤਨਾਮਈ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ 'ਰਸ' ਇੱਕ ਅਨੰਦਮਈ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਰਸ ਦੇ ਭੇਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਰਸ ਦੇ ਭੇਦ-ਉਪਭੇਦ ਦਰਸਾਉਣੇ ਸੰਭਵ ਤੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਰਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਸ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਰਸ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ :

1. ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮ (ਪ੍ਰੀਤ) ਹੈ।
2. ਹਾਸ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਾਸਾ ਹੈ।
3. ਕਰੁਣ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸ਼ੋਕ ਹੈ।
4. ਰੌਂਦਰ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕਰੋਧ ਹੈ।
5. ਵੀਰ ਰਸ [ਬੀਰ ਰਸ] : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ।
6. ਭਿਆਨਕ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਭੈ ਹੈ।
7. ਅਦਭੁਤ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਅਸਚਰਜ ਵਿਸਮੈ ਹੈ।
8. ਬੀਭਤਸ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਘਿਰਣਾ ਹੈ।
9. ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ : ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ ਹੈ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ :-

ਸਾਰਿਆਂ ਰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਰਥਾਤ ਰਸ-ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਰਸ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਹੈ ਬਾਕੀ ਰਸ ਤਾਂ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭੋਜਰਾਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਰਸਮਈ ਹੋ ਨਿਬੜੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਰਸਹੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਉੱਜਵਲ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ : ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਵਿਜੋਗ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਜਾਂ ਵਸਲ ਤੇ ਹਿਜਰ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਨਾਇਕਾ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲ਼ਨੀ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਚੀਸ, ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦੀ ਪੀੜ ਜਾਂ ਵਸਲ ਲਈ ਤੜਪ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰਸੀਲਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਵੇਖੋ :

ਕੋਈ ਆਇਆ
ਸਰਘੀ ਸਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼।
ਤੇ ਮੂੰਹ-ਝਾਖਰੇ ਵਿੱਚ
ਸਿੰਞਾਤੇ ਬੋਲ।
ਸੁੱਤੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ
ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਲਿਸ਼ ਬੰਦ
ਪਰ ਹਸਦੇ ਨੂਰਾਂ ਨਾਲ਼,
ਭਰੀ ਮੇਰੀ ਝੋਲ਼।

(ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ-'ਸਰਘੀ ਸਾਰ')

ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਦਿਲ-ਖਿਚਵਾਂ ਚਿਤਰਨ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵੇਹੜੇ', ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ 'ਸਵੇਰ'ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ -

ਸੰਜੋਗ ਜਾਂ ਵਸਲ

ਨੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵੇਹੜੇ।
ਤੱਕਣ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਢੁੱਕ-ਢੁੱਕ ਨੇੜੇ।
ਲੱਸੇ ਨੀ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ।
ਆਇਆ ਨੀਂ ਖੌਰੇ ਅੰਬਰ ਘੁੰਮ ਘੁੰਮ ਕਿਹੜੇ।
ਚੁੰਮੋ ਨੀਂ ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ।
ਧੋਵੇ ਨੀਂ ਇਹਦੇ ਪੈਰ ਮੱਖਣ ਦੇ ਪੇੜੇ।
ਰੱਖੋਂ ਨੀਂ ਇਹਨੂੰ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਚਸ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ।
ਕਰੋਂ ਨੀਂ ਇਹਨੂੰ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਜਿੰਦੇ ਦੇ ਨੇੜੇ।
ਪੁੱਛੋ ਨਾ ਇਹ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ।
ਤੱਕੋ ਨੀਂ : ਇਹਦਾ ਰੂਪ ਭੁੱਲਾ ਸਭ ਝੇੜੇ।
ਨੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵੇਹੜੇ।

('ਅਧਵਾਟੇ' ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਵਿਯੋਗ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਹੋਂ-

ਸਰਘੀ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਬਾਝੋਂ, ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ ਸਵੇਰਾਂ ਨੇ।
ਯਾਦਾਂ ਭੇਜੇ ਆਪ ਨਾ ਆਵੇਂ,
ਇਹ ਕੇਹੀਆਂ ਦਿਲਬਰੀਆਂ ਨੇ।

('ਸਵੇਰ' ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਜਾਂ

ਰਾਤੀਂ ਨੀਂਦ ਅਰਾਮ ਨਾ ਆਵੇ ਦਿਨੇ ਰਹੇ ਨਿੱਤ ਰਾਹੀਂ,
ਹਾਸ਼ਮ ਜਾਨ ਛਡਾਵਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬੁਰੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਫਾਹੀ,
ਆਹੀਂ ਮਾਰੇ ਤੇ ਗ਼ਮ ਖਾਵੇ ਪੀਵੇ, ਖ਼ੂਨ ਜਿਗਰ ਦਾ,
ਰੋਵੇ ਪੀੜ ਕਰੇ ਦਿਲ ਘਾਇਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵਸਲ ਹਿਜਰ ਦਾ।

(ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ)

ਜਾਂ

ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ,
ਤੁਧ ਬਿਨ ਰੋਗ ਰਜਾਈਆ ਦਾ ਓਢਣ
ਨਾਗ ਨਿਵਾਸਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।
ਸੂਲ ਸੁਰਾਹੀ ਖੰਜਰ ਪਿਆਲਾ,
ਬਿੰਗ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ਸਹਿਣਾ,
ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸੱਥਰ ਚੰਗਾ,
ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।

(ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ)

ਹਾਸ-ਰਸ :-

ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫਿੱਕੀ-ਫਿੱਕੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਖੇੜਾਂ ਤੇ ਚਾਅ ਪਲ-ਪਲ ਘਟਦੇ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕਰਦਾ ਹਾਸਾ ਸਾਨੂੰ ਰੌਣਕਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੌਣਕਾਂ-ਬਖ਼ਸ਼ ਹਾਸੇ ਤੋਂ ਹੀ "ਹਾਸ ਰਸ" ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਾਸਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹਾਸਾ ਸਾਡਾ ਜੀਅ ਦੁਖਾਏ, ਇੱਕ ਹਾਸਾ ਸਾਡਾ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ, ਇੱਕ ਸਾਡਾ ਤਣਾਉ ਘਟਾਵੇ, ਇੱਕ ਹਾਸਾ ਸਾਨੂੰ ਚੋਭ ਲਗਾਵੇ ਇੱਕ ਉਹ ਵੀ ਹਾਸਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਤਰਾਂ ਲਗਾਵੇ। ਪਰ ਕਵੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਹਾਸਾ ਉਸਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨਮੋਲ ਗੱਲਾਂ, ਅਨਮੋਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜੋੜ ਤੇ ਅਨਮੋਲ ਹਰਕਤਾਂ ਦਾ ਹਸਾਉਣਾ ਮਸਾਲਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਕਲਾਕਾਰ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਿਕ ਹਾਸਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਹਾਸਾ ਦੁਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ। ਉੱਪਰੋਂ ਇਹ ਹੌਲ਼ਾ-ਫੁੱਲ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਡੂੰਘੀ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਹਾਸਾ ਕਾਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੀੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਹਾਸੇ ਦੀ ਵਿਅੰਗੋਕਤੀ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੁਥਰਾ, ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਬੋਲ

ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਸੁਥਰੇ ਦੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਬੋਲ ਕਿਵੇਂ ਮਿੰਨਾ-ਮਿੰਨਾ ਹਾਸਾ ਛੇੜਦੇ ਹਨ, ਵੇਖੋ :

" ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਢੱਗੇ ਚਾਰੇ, ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹਲ਼ ਵਾਹਿਆ
ਬੁੱਢੇ ਹੋਏ ਮਾਲਾ ਫੇਰੀ, ਰੱਬ ਦਾ ਉਲ਼ਾਂਭਾ ਲਾਹਿਆ।"

ਬੁੱਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : "ਰੱਬ ਦਾ ਕੀ ਪਾਉਣਾ, ਏਧਰੋਂ ਪੁੱਟਣਾ ਤੇ ਉਧਰ ਲਾਉਣਾ।" ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਆਂ "ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ", ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈਆ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਵੀ ਹਾਸਰਸੀ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੀਰ ਨੇ " ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ" ਵਿੱਚ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ -

ਉਦਾਹਰਨ

"ਮੈਡਮ, ਕੀ ਆਖਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਖਾਂ? ਅੱਜ ਆਖਣੇ ਦੀ ਪੈ ਗਈ ਲੋੜ ਹੀਰੇ।
ਫਸਟ ਏਡ ਦੇ ਥਾਂ ਤੂੰ ਰੇਡ ਕੀਤਾ ਸਾਡਾ ਹਿੱਲਿਆ ਏ ਜੋੜ-ਜੋੜ ਹੀਰੇ।
ਜੇ ਤੂੰ ਖੇੜਿਆ ਬਾਂਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਹੀਰੇ।
ਮੇਰੇ ਟੀ.ਏ. ਤੇ ਡੀ.ਏ. ਦਾ ਕਰ ਲੇਖਾ ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਗਦਾ ਲੱਖ ਕਰੋੜ ਹੀਰੇ।
ਹੀਰਾਂ ਹੋਰ ਨੀਂ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀਰਾਂ ਐਪਰ ਰਾਂਝਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਰਟੇਜ ਹੀਰੇ।
ਏਥੇ ਚੱਲਦੀ ਬੜੀ ਫਲਰਟੇਸ਼ਨ ਸੱਚੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂਓ ਏਜ ਹੀਰੇ।
ਹਿੰਦੂ ਕੋਡ ਵਰਾਸਤ ਦਾ ਬਿੱਲ ਪੜ੍ਹ ਲੈ ਹੁਣ ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਦਹੇਜ ਹੀਰੇ।
ਮੇਰੀ ਮੰਨ ਲੈ ਰਲ਼ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀਏ ਲਿਖੀਏ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪੇਜ ਹੀਰੇ।"

ਕਰੁਣ ਰਸ :-

ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨਚਾਹਤ ਪ੍ਰਿਆ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾ ਮਿਲ਼ਨ ਅਤੇ ਅਣਚਾਹਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੋਕ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਕਰੁਣ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰੁਣ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਮਦਰਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਮਲ ਭਾਵ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਆ ਜਨ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਪਿਘਲ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਪੀੜਤ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰੁਣਾ-ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਪਸੀਜ ਕੇ ਹੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ -" ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ

ਨਾ ਆਇਆ"। ਕਰੁਣਾਵਤਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਤਰਸ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਰਦ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ :--

"ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਂਝੋ ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ।"

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਕੀਰਨੇ ਪਾਏ ਹਨ।

"ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲ।
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।
ਇੱਕ ਰੋਈ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੂੰ ਲਿਖ-ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ।
ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ।
ਵੇ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆ! ਉੱਠ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ।
ਅੱਜ ਬੇਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।"

ਜਾਂ

ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆਂ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ।
ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ।
ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣਿ ਬਹਨਿ ਨਾ ਮਿਲਨਿ ਹਦੂਰਿ।
ਆਦੇਸ ਬਾਬਾ ਆਦੇਸੁ।

[ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 417]

ਜਾਂ

ਦੁੱਧੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਪਲਮਦੇ ਬੱਚੇ
ਕੰਮੀਂ ਰੁੱਝੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ,

ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਛਲਕਣ ਅੱਥਰੂ
ਹਿੱਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਹਾਂ।

(ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਤਾਜ-ਮਹੱਲ)

ਰੌਂਦਰ ਰਸ :-

ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ, ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਦੇਸ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰੋਧ ਭਾਵ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋਣਾ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰੋ, ਕੱਟੋ-ਵੱਢੋ ਦੇ ਲਲਕਾਰੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮੌਤ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਨੱਚਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਬੀਰ ਰਸ ਤੇ ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਹੁਤ ਸੂਖ਼ਮ ਫ਼ਰਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੀਰ ਰਸ [ਬੀਰ ਰਸ] ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਗੁੱਸਾ ਜਾਂ ਕਰੋਧ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਲੇ-ਬੁਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਜੂਝਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ-ਸੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼-ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੌਤ ਨਾਲ਼ ਖੇਡਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਰੋਧ ਨੂੰ ਚੰਡਾਲ, ਵਿਕਰਾਲ ਤੇ ਬੇਤਰਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਵਾਕ ਹੈ - "ਓਨਾ ਪਾਸਿ ਦੁਆਸਿ ਨ ਭਿਟੀਐ ਜਿਨ ਅੰਤਰਿ ਕ੍ਰੋਧ ਚੰਡਾਲ"। ਕਰੋਧੀ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਲਹ, ਲੜਾਈ-ਝਗੜਾ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ/ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੌਕੇ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਰੌਂਦਰਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ/ਦਰਸ਼ਕ ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

ਰੌਂਦਰ ਰਸ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨ

"ਫਉਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਿਉਂ ਬਰਸਣ ਆਈਆਂ।
ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲ਼ੀਆਂ ਕਹੁ ਪਵਨ ਵਸਾਈਆਂ।

ਗੱਜਣ ਤੋਪਾਂ ਡਾਇਣੀ ਜਿਉਂ ਘਣੀਅਰ ਘਾਈਆਂ।
ਧੂਹ ਮਿਆਨੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਰਣ ਵਿੱਚ ਚਲਾਈਆਂ।"

ਜਾਂ

ਆਕਿਲ ਤੁਬਕ ਵੱਜੁਤੀਆਂ ਭਰ ਵਜ਼ਨ ਸੰਭਾਲੀ।
ਉਹਨੂੰ ਢਾਢ ਅਲੰਬੇ ਆਤਸ਼ੋਂ ਭੁੱਖ ਭੱਤੇ ਜਾਲੀ।
ਉਹਦਾ ਕੜਕ ਪਿਆਲਾ ਉਠਿਆ, ਭੰਨ ਗਈ ਹੈ ਨਾਲ਼ੀ।
ਉਸ ਦੂਰੋਂ ਡਿੱਠਾ ਆਂਵਦਾ ਫਿਰ ਸ਼ਾਹ ਗਿਜ਼ਾਲੀ।
ਉਸ ਲਗਦੀ ਬੱਬਰ ਬੋਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਖੋੜੀ ਥਾਲੀ।
ਜਿਵੇਂ ਲਾਟੂ ਟੁੱਟਾ ਡੋਰ ਤੋਂ ਪਾ ਗਿਰਦ ਭੰਵਾਲੀ।
ਅੱਗ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੁਲਗਦੀ ਫੇਰ ਆਕਲ ਬਾਲੀ।

[ਵੀਰ ਝਾਕੀਆਂ]

ਬੀਰ ਰਸ :-

ਜਿੱਥੇ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ, ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਾਉ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ "ਬੀਰ ਰਸ" ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਤੱਕ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੌਸਲਾ-ਭਰਪੂਰ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਭਾਵ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਧਰਮ ਦੀ ਰਕਸ਼ਾ ਲਈ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਦੀਨ-ਹੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵੀ ਬੀਰ ਰਸ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਧਰਮਬੀਰ ਦੇ ਦਾਨਬੀਰ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ "ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧਬੀਰ, ਧਰਮਬੀਰ, ਦਾਨਬੀਰ ਤੇ ਦਇਆਬੀਰ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ "ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ" ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਢੇਰ ਵੰਨਗੀਆਂ

ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ "ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ" ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ "ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ" ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦ ਹਨਃ "ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ, ਵਾਂਗੂ ਨੇਂਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਦਿੱਤੇ"

ਜਾਂ

"ਝੰਡੇ ਨਿਕਲੇ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਚੜ੍ਹੇ ਸੂਰਮੇ ਸਿੰਘ ਦਲੇਰ ਮੀਆਂ,
ਚੜ੍ਹੇ ਪੁੱਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਛੈਲ ਬਾਂਕੇ ਜਿਵੇਂ ਬੇਲਿਓਂ ਨਿਕਲ਼ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੀਆਂ।"

ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੁਹਰਛਾਪ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ-ਬਚਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਹਤਾਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :

"ਭੇੜੋਂ ਕੋ ਮੈਂ ਸ਼ੇਰ ਬਨਾਊਂ। ਰਾਠਨ ਕੇ ਸੰਗ ਰੰਕ ਲੜਾਊਂ
ਭੂਪ ਗਰੀਬਨ ਕੋ ਕਹਵਾਊਂ। ਚਿੜੀਓਂ ਸੇ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ ਤੁੜਾਊਂ
ਸਵਾ ਲਾਖ ਸੇ ਏਕ ਲੜਾਊਂ। ਤਬੈ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਧਰਾਊਂ।"

ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ :-

ਜੰਗ ਮੁਸਾਫਾ ਬੱਜਿਆ ਰਣ ਘੁਰੇ ਨਗਾਰੇ ਚਾਵਲੇ।
ਝੂਲਨ ਨੇਜੇ ਬੈਰਕਾਂ ਨੀਸਾਣ ਲਸਨਿ ਲਸਾਵਲੇ।
ਢੋਲ ਨਗਾਰੇ ਪਉਣ ਦੇ ਊਂਘਣ ਜਾਣ ਜਟਾਵਲੇ।
ਦੁਰਗਾ ਦਾਨੋ ਡਹੇ ਰਣ ਨਾਦ ਵੱਜਨ ਖੇਤ ਭੀਹਾਵਲੇ।
ਬੀਰ ਪਰੋਤੇ ਬਰਛੀਏ ਜਣ ਡਾਲ ਚਮੁੱਟੇ ਆਵਲੇ।
ਇੱਕ ਵੱਢੇ ਤੇਗੀਂ ਤੜਫੀਅਨ ਮਦ ਪੀਤੇ ਲੋਟਨ ਬਾਵਲੇ।
ਇੱਕ ਚੁਣ ਚੁਣ ਝਾੜਉ ਕਢੀਅਨ ਰੇਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਇਨਾ ਡਾਵਲੇ।
ਗਦਾਂ ਤ੍ਰਿਸੂਲਾਂ ਬਰਛੀਆਂ ਤੀਰ ਵੱਗਨ ਖਰੇ ਉਤਾਵਲੇ
ਜਣ ਡਸੇ ਭੁਜੰਗ ਮੁਸਾਵਲੇ।

(ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ)

ਜਾਂ

ਉਹ ਜੁਟ ਪਏ ਦੋਵੇਂ ਸੂਰਮੇ ਰਣ ਘੱਗੇ ਹਾਰੇ,
ਉਹ ਮਾਰਨ ਸੱਟ ਵਦਾਣ ਵਾਂਗ ਹੋ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰੇ।
ਕਰ ਝੜਕ ਕੜਕ ਕੜਕ ਕੜਕ ਢਾਲੀਂ ਬਲ ਖਾਰੇ।

(ਨਜਾਬਤ)

ਭਿਆਨਕ ਰਸ :-

ਕਿਸੇ ਡਰਾਉਣੀ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਦੋਂ ਭੈ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ "ਭੈ" ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿੱਤ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਨ ਦੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਭੈ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ, ਸੱਪ, ਆਦਿ ਮਾਰਖੰਡੇ, ਜਾਨਵਰ, ਘੋਰ ਜੰਗਲ਼-ਬੀਆਬਾਣ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ-ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਦਿ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਭੈਭੀਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਚ, ਕੰਬਣੀ, ਮੁੜ੍ਹਕਾ-ਪਸੀਨਾ, ਰੰਗੋਂ ਬੇਰੰਗ ਹੋਣਾ, ਰੋਣਾ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਣਾ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੜਕਣਾ ਆਦਿ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ/ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਜਿਹੀ ਰਸ-ਸਮਗਰੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ/ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਡਰਾਉਣੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਪਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ--"ਅੱਗੇ ਭੀੜੀਆਂ ਸੁਣੀਂਦੀਆਂ ਗਲ਼ੀਆਂ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਜਮ ਲੈ ਜਾਣਗੇ" ਤੇ "ਜਦੋਂ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਦਿਨ ਭੁੱਲ ਗਏ ਉਹ ਦਿਨ ਭੁੱਲ ਗਏ।" ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਲ਼ਦ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਣ ਦਾ ਭੈਦਾਇਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

"ਚਾਰਿ ਪਾਵ ਦੁਇ ਸਿੰਗ ਗੁੰਗ ਮੁਖ ਤਬ ਕੈਸੇ ਗੁਨ ਗਈ ਹੈ।
ਊਠਤ ਬੈਠਤ ਠੇਗਾ ਪਰਿਹੈ ਤਬ ਕਤ ਮੂਡ ਲੁਕਈ ਹੈ।

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਬੈਲ ਬਿਰਾਨੇ ਹੁਈ ਹੈ
ਫਾਟੇ ਨਾਕਨ, ਟੂਟੇ ਕਾਧਨ, ਕੋਦਉ ਕੋ ਭੁਸੁ ਖਈ ਹੈ"। [ਪੰਨਾ 524]

ਅਰਥਾਤ ਤੇਰੇ ਚਾਰ ਪੈਰ, ਦੋ ਸਿੰਗ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਹੋਏਂਗਾ .... ਉੱਠਦੇ ਬਹਿੰਦੇ ਸੋਟਾ ਵਜੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸਿਰ [ਮੂਡ] ਲੁਕਾਵੇਂਗਾ ... ਨੱਕ ਪਾਟਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੋਢੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣਗੇ, ਅਤੇ ਕੋਧਰੇ ਦਾ ਨਿਖਿੱਧ ਭੂਸਾ [ਤੂੜੀ] ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲ਼ੇਗਾ।

ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ

ਦੋਹੀਂ ਦਲੀਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਣ ਸੂਰੇ ਗੜਕਣ,
ਚੜ ਤੋਪਾਂ ਗਡੀ ਢੁੱਕੀਆਂ ਲੱਖ ਸੰਗਲ ਖੜਕਣ,
ਉਹ ਦਾਰੂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਕੋਹਲੀਆਂ ਮਣ ਗੋਲੇ ਰੜਕਣ,
ਉਹ ਦਾਗ ਪਲੀਤੇ ਛੱਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੱਦਲ ਕੜਕਣ,
ਜਿਉਂ ਦਰ ਖੁਲੇ ਦੋਜ਼ਖਾਂ ਮੂੰਹ ਭਾਹੀਂ ਭੜਕਣ,
ਜਿਉਂ ਝਾਂਬੇ ਮਾਰੇ ਪੰਖਣੂੰ ਵਿੱਚ ਬਾਗਾਂ ਫੜਕਣ,
ਝੜੇ ਤਰੁੱਟੇ ਹੰਭਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੱਛਾਂ ਤੜਫਣ,
ਜਿਉਂ ਝੱਲੀਂ ਅੱਗਾਂ ਲਗੀਆਂ ਰਣਸੂਰੇ ਤੜਕਣ,
ਉਹ ਹਸ਼ਰ, ਦਿਹਾੜਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਲ ਦੋਵੇਂ ਧੜਕਣ।

(ਵਾਰ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ)

ਬੀਭਤਸ ਰਸ :-

ਘ੍ਰਿਣਾ ਜਾਂ ਸੂਗ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਯੋਗ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਘ੍ਰਿਣਤ ਤੇ ਸੂਗ-ਉਪਜਾਊ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੁਹਜ-ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਸੁਆਦ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੀਭਤਸ ਰਸ [ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਬੀ-ਭਤਸ ਹੈ] ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸੂਗ ਜਾਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਲੋਥ, ਚਰਬੀ, ਸੜਾਂਦ, ਹਵਾਂੜ , ਮਲਮੂਤਰ, ਹੱਡਾਂ-ਰੋੜੀ,

ਘਿਨੌਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ-ਜਨਕ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿਗਤ ਵਰਨਣ ਜਾਂ ਨਾਟਕੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਕਚਿਆਣ ਤੇ ਗਿਲਾਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੂਗ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਬੀਭਤਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲ਼ਦੀ। ਪਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ, ਸਿਆਸਤ, ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤੀ, ਤੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਨ ਲਈ ਘ੍ਰਿਣਾ-ਭਾਵ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਕੋੜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ-ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਟਤਾ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਅਨਿਆਏ, ਵੱਢੀਖੋਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ਼ੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਿਕ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਿਕ ਨਾਲ਼ੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੱਤ-ਲਹੂ ਅਤੇ ਮਾਸ-ਮਿਝ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਹੀ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸਮਗਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬਿਭਚਾਰ, ਦੁਰਾਚਾਰ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਆਂਦਰਾ" ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਕੀੜੇ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ :-

ਜਗਦੀ ਜੋਤ ਸੀ ਤਾਂ ਚਹੁੰ ਪਾਸੀਂ ਸੀ ਭੰਬਟ
ਅੱਜ ਮੁਰਦਾ ਮਾਸ ਏ, ਤਾਂ ਚਹੁੰ ਪਾਸੀਂ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਝੁਰਮਟ
ਜਦ ਛਲਕ ਆਏ ਜੋਬਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਬੀੜੇ
ਕਿਸੇ ਚਿੱਟੇ ਲਹੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੱਤੇ ਲਹੂ ਨੂੰ, ਚਮੁੱਟ ਜਾਣ ਕੀੜੇ।
ਇਹ ਲਹੂਆਂ ਨੂੰ ਘੋਲ਼ਦੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਘਚੋਲ਼ਦੇ
ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਲ਼ਦੇ, ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਲ਼ਦੇ।
ਚੁੰਝਾਂ ਨਾਲ਼ ਫੋਲਦੇ, ਨਹੁੰਆਂ 'ਚ ਫਰੋਲ਼ਦੇ

ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲ਼ਦੇ, ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਪੋਲ਼ਦੇ।
ਛੋੜਦੇ ਨਹੀਂ ਛੋੜਦੇ, ਰੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਚੋੜਦੇ।

ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ

"ਜਿੱਧਰ ਨਜ਼ਰ ਜਾਵੇ ਤਬਾਹੀ ਮੱਚੀ, ਕਹਾਣੀ ਰਹੀ ਹੋ ਲਹੂ ਮਿਝ ਦੀ,
ਕਿਤੇ ਮਗ਼ਜ਼ ਖੋਪੜ ਵਿੱਚੋਂ ਵਹਿ ਰਹਿਆ, ਗਇਆ ਟੁੱਟ ਮਟਕਾ ਦਹੀਂ ਹੈ ਵਹਿਆ,
ਕਿਤੇ ਧੌਣ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁਹਾਰਾ ਫੁਟੇ, ਕਿਤੇ ਮਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਪਈ ਟੁੱਟੇ,
ਅਕਾਲੀ ਹੈ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰ ਗਰਜਿਆ, ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਦਲ ਦਹਿਲ ਕੇ ਲਰਜ਼ਿਆ।

(ਮਹਾਂਬਲੀ ਕ੍ਰਿਤ–ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ)

ਅਦਭੁਤ ਰਸ :–

ਹੈਰਾਨੀ–ਜਨਕ ਗੱਲਾਂ–ਬਾਤਾਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਕਥਾ–ਕਹਾਣੀਆਂ, ਵਿਚਿੱਤਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਕਾਚੌਂਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕ/ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ "ਅਸਚਰਜ" ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਦਭੁਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ਼ ਪਾਠਕ ਹੱਕੇ–ਬੱਕੇ ਹੋ ਕੇ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ–ਪਾੜ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵਾਹ–ਵਾਹ ਪੁਕਾਰ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ–ਭਾਵ "ਅਸਚਰਜ" ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਮੈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਵਿਸਮਾਦ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਦ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੋਖਾਪਨ ਤੇ ਅਚੰਭਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ਼ ਚਿੱਤ ਖਿੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਅਸਚਰਜ–ਭਾਵ ਹੈ।

ਇਸ ਅਸਚਰਜ–ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਾਵਿ–ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਚਮਤਕਾਰ ਤੇ ਅਸਚਰਜ ਹੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਉਲਟ ਬਾਂਸੀਆਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪਦੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ–ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਦਾ

ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ " ਕਬੀਰ ਐਸਾ ਕੋਈ ਨ ਜਨਮਿਓ ਅਪਨੈ ਘਰਿ ਲਾਵੈ ਆਗਿ। ਪਾਂਚਉ ਲਰਿਕਾ ਜਾਰਿਕੈ ਰਹੈ ਰਾਮ ਲਿਵ ਲਾਗਿ[42]" ਕਬੀਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਵਾਲ਼ਾ ਪਦ ਹੈ। ਕੌਣ ਐਸਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੱਗ ਲਾਵੇ ਤੇ ਪੰਜ ਬੇਟੇ [ਲੜਕੇ]ਕੁਰਬਾਨ ਕਰੇ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਮ-ਨਾਮ ਨਾਲ਼ ਲਿਵ ਲਾਏ। ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ-ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ,ਅਹੰਕਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਕਬੀਰ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਵੇਖੋ-

ਕਬੀਰ ਪਰਦੇਸੀ ਕੈ ਘਾਘਰੈ ਚਹੁਦਿਸਿ ਲਾਗੀ ਆਗਿ।
ਖਿੰਥਾ ਜਲਿ ਕੁਇਲਾ, ਭਈ ਤਾਗੇ ਆਂਚ ਨ ਲਾਗ। [ਸਲੋਕ 47, ਪੰਨਾ 1366]

ਅਰਥਾਤ ਪਰਦੇਸੀ ਜੀਵ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ-ਰੂਪੀ ਘੱਗਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ, ਗੋਦੜੀ-ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਸੜ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਤਮਾ [ਤਾਗਾ] ਨੂੰ ਸੇਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਅਸਚਰਜਕਾਰੀ ਕਥਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦ "ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ, ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ, ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ, ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ" ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਦੀ ਰਸ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਅਸਚਰਜ-ਮਈ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ-ਨਾਲ਼ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਨੇੜੇ-ਦੂਰ, ਸੰਜੋਗ-ਵਿਜੋਗ, ਭੁੱਖ-ਰੋਗ ਆਦਿ ਵਿਰੋਧੀ-ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਇਹ ਹੈ-

ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ :

"ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ, ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ। ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ।
ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ। ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤ।
ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਉਣੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ। ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਣੀ।
ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗੁ। ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੁਖ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੋਗੁ।"

[ਪੰਨਾ 463]

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ :-

ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ "ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ" ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰਲੇ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਹੱਸਮਈ ਜਗਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਹੈ? ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ? ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ? ਮੌਤ ਕੀ ਹੈ? ਮਰ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਪੰਚ-ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਭਾਲ਼ਦਾ ਭਾਲ਼ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ, ਉੱਤਰ ਲਾਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਲ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਪੰਚ- "ਸੰਸਾਰ, ਜੀਵਨ, ਮੈਂ, ਤੂੰ, ਪਿੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ"- ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੈਰਾਗ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ਼ ਬੱਝਣਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਉੱਠਣਾ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ-ਪਸਾਰਾ ਚਲਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਵੇਖ਼ਦਿਆਂ ਵੇਖ਼ਦਿਆਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਕੇਤੀ ਚਲ ਗਈ ਹੈ" ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਬਸ ਇਹ ਬੋਧ-ਪ੍ਰਬੋਧ ਹੀ ਜਾਂ ਇਹ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਹੀ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਮੱਖੀ ਵਾਂਗੂ, ਬੰਦਾ ਫਸਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਬਿਰਤੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਨ-ਸਮਗਰੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਕਵੀਜਨਾਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਤਜਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਾਂਤ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਝਰਨੇ ਸੰਗੀਤ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢਕ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਚੈਨ, ਵੈਰਾਗ, ਅਗੰਮੀ ਸੁਨੇਹਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਨੋਖੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸਮਾਦਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ, ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਹੈ :--

"ਵੈਰੀ ਨਾਗ, ਤੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਝਲਕਾ ਜਦ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਜਦਾ।
ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਲਵਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਇੱਕ ਸਿਜਦਾ।"

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਮਈ ਸੁਰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਹੀ ਗੂੰਜਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਵੇਖੋ--

ਉਦਾਹਰਨ

"ਮੇਰੇ ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ ਕਿਤੁ ਪਵਹਿ ਜੰਜਾਲੇ ਰਾਮ।

ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਕੀ ਫਾਸਹਿ ਜਮ ਜਾਲੈ ਰਾਮ।

ਮਛੁਲੀ ਵਿਛੁੰਨੀ ਨੈਣ ਰੁੰਨੀ ਜਾਲੁ ਬਧਿਕਿ ਪਾਇਆ।

ਸੰਸਾਰੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮੀਠਾ ਅੰਤਿ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ।

ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਹਰਿ ਸਿਉ ਛੋਡਿ ਮਨਹੁ ਅੰਦੇਸਿਆ।

ਸਚੁ ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਚੇਤਿ ਰੇ ਮਨ ਜੀਅੜਿਆ ਪਰਦੇਸੀਆ।"

[ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਆਸਾ ਛੰਤ, ਪੰਨਾ 439]

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ:

ਭੇਡ਼ੋ- ਭੇਡਾਂ। **ਤੈਂ**- ਤੈਨੂੰ। **ਰੁਦਨ**- ਰੋਣਾ। **ਤਦਰੂਪ**- ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਰੂਪ। **ਉਤੇਜਿਤ**-ਉਭਾਰਨਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ। **ਰੂਪਾਂਤਰ**- ਹੋਰ ਰੂਪ, ਬਦਲਨਾ। **ਸੂਹੀ ਲਾਂਗੜ**- ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਧੋਤੀ। **ਮਿਟਿਆਲੀ**- ਮਿੱਟੀ ਰੰਗਾ। **ਉੱਜਲ**- ਨਿਰਮਲ, ਸਾਫ਼। **ਨਸ਼ਤਰ**- ਚੀਰ-ਫਾੜ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਔਜ਼ਾਰ। **ਵਿਅੰਗੋਕਤੀ**- ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ

ਦਾ ਤਰੀਕਾ। **ਸੋਹਨਿ**– ਸੋਭਦੀਆਂ। **ਮਾਂਗੀ**– ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਚੀਰ ਵਿੱਚ। **ਕਾਤੀ**– ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ਼। **ਮੁੰਨੀਅਨਿ**– ਮੁੰਨੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। **ਗਲ ਵਿੱਚ**– ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ। **ਧੂੜਿ**–ਮਿੱਟੀ। **ਹਦੂਰਿ**– (ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ) ਨੇੜੇ ਭੀ। **ਘਣੀਅਰ**– ਬੱਦਲ਼। **ਤੁਬਕ**– ਛੋਟੀ ਬੰਦੂਕ। **ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ**– ਪ੍ਰਣ। **ਹਤਾਸ਼**– ਦੁੱਖੀ। **ਰਾਠਨ**– ਅਮੀਰ। **ਰੰਕ**– ਗ਼ਰੀਬ। **ਭੂਪ**– ਰਾਜਾ। **ਬੈਰਕਾਂ**–ਝੰਡੇ। **ਲਸਣਿ**– ਲਿਸ਼ਕਦੇ। **ਭੀਹਾਵਲੇ**– ਡਰਾਉਣੇ। **ਬਾਵਲੇ**– ਝੱਲੇ। **ਗਦਾਂ**– ਗੁਰਜ। **ਸੁਇਨਾ**– ਸੋਨਾ। **ਡਾਵਲੇ**– ਰੇਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਨਾ ਚੁਗਣ ਵਾਲ਼ੇ। **ਪੰਖਣੂੰ**– ਪੰਛੀ। **ਹਸ਼ਰ**– ਕਿਆਮਤ, ਪਰਲੋ। **ਵਿਸਮਾਦ**– ਹੈਰਾਨਗੀ। **ਨਾਦ**– ਅਵਾਜ਼, ਰਾਗ। **ਸੰਯੋਗ**– ਮੇਲ਼। **ਵਿਯੋਗ**– ਵਿਛੋੜਾ। **ਭੋਗੁ**– ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਤਣਾ। **ਜੀਅੜਿਆ**– ਜੀਵ–ਆਤਮਾ। **ਕਿਤੁ**– ਕਾਹਦੇ ਲਈ। **ਨੈਣ ਰੁੰਨੀ**– ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਕੇ ਰੋਈ। **ਬਧਿਕਿ**– ਸ਼ਿਕਾਰੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ-

1. ਰਸ ਮਾਨਣ ਵਾਲ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ _______ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. _______ ਭਾਵ ਰਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ।
3. _______ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਕਰੋਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵੇਕ_______ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ_______ ਹੈ।

(ਅ) ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. ਵਿਭਾਵ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਰਸ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ?
3. ਕਰੁਣ–ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੱਸੋ।
4. 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਕਿਹੜੇ ਰਸ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ?
5. ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?

(ੲ) ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ-

1. 'ਰਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ।' ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਰਸ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਹਨ? ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।
3. ਆਪਣੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਬੀਰ-ਰਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿਓ ਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਹ ਬੀਰ-ਰਸ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?
4. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਸਾਂ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ-

   ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ, ਰੌਦਰ-ਰਸ, ਭਿਆਨਕ ਰਸ, ਬੀਭਤਸ-ਰਸ, ਅਦਭੁੱਤ-ਰਸ, ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ, ਬੀਰ-ਰਸ।
5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਹ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?

   "ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲ
   ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ
   ਇੱਕ ਰੋਈ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੂੰ ਲਿਖ ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ
   ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ
   ਵੇ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦਿਆਂ ਦਰਦੀਆਂ! ਉੱਠ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ
   ਅੱਜ ਬੇਲੇ ਲਾਸ਼ ਵਿਛੀਆਂ ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।"

ਸ਼੍ਰੇਣੀ – ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ

6 . ਪੰਜਾਬੀ (ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ)

ਸਾਲ : 2015-16

ਸਮਾਂ : 3 **ਘੰਟੇ**

ਲਿਖਤੀ ਪੇਪਰ : 70 **ਅੰਕ**
ਸੀ.ਸੀ.ਈ. : 30 **ਅੰਕ**
ਕੁੱਲ : 100 **ਅੰਕ**

ਲੜੀ ਨੰ :	**ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ**	
1.	ਪੰਜਾਬੀ–ਕਾਵਿ : ਸੂਫੀ–ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ–ਕਾਵਿ, ਬੀਰ–ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ–ਕਾਵਿ	30
2.	ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ:– ਪੰਜਾਬੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਅੰਸ਼	17
3.	ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ :– ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ,ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਿਬੰਧ, ਜੀਵਨੀ, ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ	11
4.	ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ	12
	ਕੁੱਲ ਅੰਕ	70

ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਪੇਪਰ ਸੈੱਟਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰੀਖਿਅਕਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿਦਾਇਤਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰ: 1 ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ–ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ 10 ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਸਤੂ–ਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਹੁ ਚੋਣ, ਠੀਕ/ਗ਼ਲਤ, ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਜਾਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ੇ ਹੋਣਗੇ। ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ :–

(ੳ) ਮੱਧ–ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ–ਕਾਵਿ(ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ) (ਭਾਗ–2) :– 4 ਅੰਕ, ਇੱਕ–ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੂਫ਼ੀ–ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ–ਕਾਵਿ, ਬੀਰ–ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ–ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਵੀ/ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪਾਠ–ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਪਾਠ–ਸਮਗਰੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਗੇ।

(ਅ) ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ :- 2 ਅੰਕ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸੰਬੰਧੀ/ਲੇਖਕ ਦੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਅੰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠ ਸਮਗਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

(ੲ) ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ :- 4 ਅੰਕ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ਼, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਛੰਦ ਨਾਲ਼ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਸ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। 10 x 1=10 ਅੰਕ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰ: 2 ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ (ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ) ਦੇ ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਈ 2 ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ 4 ਅੰਕ ਹੋਣਗੇ।

6+6=12 ਅੰਕ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰ: 3 ਕਵਿਤਾ ਭਾਗ ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 4 ਅੰਕ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰ: 4 ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ (ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ) ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 10 ਅੰਕ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰ: 5 'ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਅਭਿਆਸਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅੱਠ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 5 x 3 = 15 ਅੰਕ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰ: 6 'ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ' ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤਿੰਨ ਸਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। 10 ਅੰਕ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰ: 7 'ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ' ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਛੰਦਾਂ, ਦੋ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਰਸਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਛੰਦ, ਇੱਕ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਸ ਬਾਰੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

3+3+3=9 ਅੰਕ

ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ : -

1. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਾਵਿ (ਝਲਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ)
2. ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ
3. ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ